

ДОКУМЕНТ СУДОВОЇ ПОМИЛКИ

ПРОЦЕС ШВАРЦВАРДА

НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
В ЕВРОПІ

Париж 1958

ДОКУМЕНТ СУДОВОЇ ПОМИЛКИ

ПРОЦЕС ШВАРЦБАРДА

НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
В ЕВРОПІ

Париж 1958

З Шварцбарда

Видання Першої Української Друкарні
у Франції

БІЛЬШЕ ТРИДЦЯТИ РОКІВ ТОМУ

Більше тридцяти років тому, в жовтні 1927 р., відбувся у Парижі процес Шльоми Шварцбарда, вбивника Головного Отамана Симона Петлюри. Процес болючий не лише тим, що він над свіжою могилою Головного Отамана давав змогу ворогам Покійного й ворогам України глумитись над її долею і над його постанню, але й болючий тим, що він намагався викликати ворожнечу між українським і жидівськими народами.

Вороги українського народу використали жидів для компромітування українських Визвольних Змагань. Більшість їх піддалась провокації і почала робити зі Шварцбарда жидівського національного героя. Не бракувало в той час жидів, які підняли голос проти цього, але вони були в меншості й легенда про Шварцбарда, як про жидівського героя, та легенда про С. Петлюру, як відповідального за погроми, — залишилась.

Тепер, ті ж самі вороги, що вклали зброю в руки Шварцбарда, витягають знову цю справу, використовуючи знову жидів, використовуючи навіть людей з найкращими інтенціями, які виступають проти погромів, які ми осуджуємо без ніяких застережень, але при тому — через свою непоінформованість — знову топчуть пам'ять Головного Отамана Симона Петлюри.

Від процесу минуло понад 30 років. На превеликий жаль, не були тоді видані матеріали з процесу й матеріали до проблеми українсько-жидівських відносин. Нема їх і сьогодні в вистачаючій кількості. Дані про процес Шварцбарда залишилися на сторінках тодішніх часописів і сьогодні майже недоступні.

Дючи в дусі постанов Комітету оборони пам'яті Симона Петлюри, що постав у Парижі заходами всіх українських організацій Франції, ми зі свого боку

старасмося опублікувати деякі документи до цієї проблеми. В першу чергу хочемо подати матеріяли з процесу. Ці матеріяли черпаємо з восьми чисел надзвичайного щоденного видання журналу «Тризуб», яке сьогодні являє собою бібліографічну рідкість, що її нам удоступнив п. М. Ковальський, який в той час спричинився до їх появи. Деякі матеріяли беремо також зі стенограми процесу.

Сьогоднішні оборонці й звеличники Шварцбарда, топчучи пам'ять і добре ім'я С. Петлюри й українського народу, покликаються на те, що — мовляв — вину С. Петлюри й українців ствердив французький суд. Це не відповідає правді. Коли присяглі французького суду видали вирок прихильний Шварцбардові, то не можна сказати, що французьке судівництво поділяло їх думку. Предсідник Трибуналу й Прокуратор, як репрезентанти французької справедливости, мали на справу інший погляд, як присяглі.

Не зважаючи на всі зусилля ворожої нам пропаганди, також голоси французької преси були поділені й можна сказати, що в більшості вони були проти Шварцбарда. В свою чергу подамо й витяги з тодішньої преси.

Пригадка болючого процесу нехай послужить нам нагодою зайнятися справою реабілітації Головного Отамана й поладнання українсько-жидівських відносин.

АКТ ОБВИНУВАЧЕННЯ

Після упадку династії Романових, багата й родюча Україна, що була складовою частиною величезної Російської імперії, утворила революційний парламент Центральну Раду, де були представлені різні місцеві національності: українці, росіяни, поляки й жиди.

Виконавчу владу доручено Генеральному Секретаріатові. Україна стала незалежною державою з Києвом, як столицею.

У листопаді 1917 р., скоро після того як тимчасовий уряд Керенського в Росії був скинений більшовиками, Центральна Рада проголосила Українську Народню Республіку, яку було стверджено 22. січня 1918 р. і яку згодом визнали Франція і Англія.

Стоючи перед особливо заплутаними обставинами та величезними труднощами, республіка була покликана до недовгого та важкого існування, всього кілька років, а до того ж на неї спали найважчі нещастя. Червона армія захопила вперше Київ, столицю України. Українському урядові пощастило відкинути її за допомогою німців, які порядкували в країні до грудня 1918 р., проголосивши гетьманом генерала Скоропадського.

В цей час, прийшов до влади, спершу як міністер, а потім і до найвищої влади, як Головний Отаман та Президент тимчасового уряду, український громадянин п. Петлюра, який відіграв значну ролю в короткій історії цієї молододї республіки. В загальній опінії своїх земляків він був апостолом волі та незалежності, втіленням батьківщини-України.

Проте йому не пощастило довести до остаточного тріумфу цю справу, якій він присвятив себе з таким запалом та відданістю. Після довгої та кривавої боротьби, мусів він залишити Україну, що підпала під советський режим.

Емігрантом, спершу в Польщі, він згодом, у жовтні 1924 р., оселився в Парижі і жив відлюдно, найскромнішим і найпростішим життям.

25. травня 1926 р., коло 14 год. 15 хв. він виходив з ресторану Шартъє на вулиці Расін, де обідав, і йдучи тротуаром праворуч, прямував до Бульвару Ст. Мішель.

Коли він порівнявся з книгарнею Жібер, приміщеною на першому поверсі, на розі вулиці й бульвару, до нього наблизився суб'єкт, вдягнений у білу блюзу, без шапки, й звернувся по-українськи: «Пане Петлюра», питаючи, чи то дійсно він. Тоді, не чекаючи відповіді, він додав: «Боронись, каналіє».

Пан Петлюра оборонним рухом підняв свою палицю. Відразу суб'єкт витягнув з кишені револьвера, потиснув на спуск і стрілив у нього раз, після чого дав ще два постріли один за одним.

П. Петлюра впав, роблячи благаючі рухи і кажучи: «Боже мій! Досить, досить!» Без жодної жалости, холодно й з жорстокістю, згідно

свідченню одного зі свідків, напасник стріляв ще чотири чи п'ять разів у жертву, повторюючи кожного разу: «Це за погроми, це за вбивства!»

Після сьомого пострілу зброя перестала фунгувати й він був заарештований поліційним агентом, якому висловив задоволення, кажучи: «Я вбив вбивника».

Пана Петлюру було перевезено до шпиталю Шаріте, де він вмер кілька хвилин пізніше. Секція установила, що він був поранений п'ятьма кулями. Перша куля попала спереду в праве плече, але зробила тільки поверхову рану і зовсім не спричинилась до смерті. Друга попала в підборіддя з правого боку, але не пройшла і зробила також тільки поверхову рану. Третя вдарила в черевну полость з правого боку і, йдучи в напрямку зправа ліворуч, спереду назад і злегка згори наниз, зробила скрізьну рану черевної полості і вийшла нарівні лівого клуба.

Четверта попала в черевну полость зліва і, йдучи в напрямку спереду назад, згори вниз, вийшла також нарівні лівого клуба. Ці дві кулі в своєму переході пробіли в трьох місцях кишки й мезантер.

Проте вони не грали ніякої ролі в смерті, бо рани, спричинені ними, не мали часу вплинути на ту скорість, з якою п'ята куля вбила жертву. Ця остання куля, яка дуже швидко спричинила смерть, вдарила в грудну полость спереду, зліва, майже на висоті грудей, йдучи в напрямі зліва направо, спереду назад і дуже злегка згори вниз, пройшла в кількох місцях ліве легке і серце та вийшла нарівні останнього міжребра. Вона викликала великий вилів

крови в плеральній полості та в серцевий передсінок і таким чином стала причиною швидкої смерті.

Коли поліційний агент, який мусів був захищати злочинця від обурених цим підлим нападом свідків, привів його на Одеонський поліційний пункт, при вбивникові знайдено листок паперу з вирізаним з Лярусс-а і наліпленим портретом п. Петлюри та газету «Українські Вісти», де також була репродукція фотографії б. Головного Отамана. Газета була складена так, щоб видко було силует.

Револьвор був калібру 7,35 мм, марки «Меліор». Порожній патрон застряг у люфі і була ще одна невистрілена куля. Шість патронів було знайдено на бруку, Зброя — отже — наладована перед злочиним на вісім набоїв.

Довідавшись, що жертва його вмерла в шпиталі Шаріте, вбивник виявив велику радість і з захопленням стискав руку поліційного агента, який повернувся до комісаріату й приніс цю вістку.

Він заявив, що звать його Шварцбард Самуїл, що має 38 років, народився в Росії, в Смоленську, жид, він виріс в Україні і довго жив у Балті. Під час Європейської війни, він вступив до Чужинецького Легіону у Франції. Ранений на французькому фронті, він повернувся у свій край і проживав то в Україні, то на Криму. Він бачив гуртові побоїща жидів, т. зв. погроми і це розриваюче серце видовище залишило в його душі спогади невимовного жаху.

В Одесі він чув про Петлюру й скоро переконався, що той був відповідальним автором

цих жорстокостей, організатором погромних видовищ.

Повернувшись до Франції, де він поселився на постійний побут, Шварцбард натуралізувався і відкрив у 1920 р. магазин годинників та біжутерії в Парижі, 82 Бульвар Менільмонтан. Займаючись і далі російським рухом проти жидів, він готував працю про погроми. Тим часом, Петлюра, вигнаний з України московським урядом, емігрував спершу в Польщу, а згодом, у жовтні 1924 р., оселився в Парижі.

У 1925 р., постали обставини, які в оповіданні злочинця, пояснюють, як в його душі зродилася думка про вбивство і як було припішене виконання її.

Довідавшись, що б. Президент українського уряду був співробітником журналу «Тризуб», який виходить на українській мові, він купив цю газету і констатував, що вона веде антисемітську пропаганду. Він запевняє, що б. Отаман протестував у своїх статтях проти наділення землі російським жидам і загрожував їм новими погромами.

Читання різних статей привело наче б то Шварцбарда до твердої постанови убити Петлюру, щоб помститись за своїх одновірців і щоб припинити подібні побоїща в майбутньому.

Він купив револьвер. Та не бачивши ніколи того, кого хотів убити, почав шукати спершу серед своїх знайомих людей, які могли б показати йому Петлюру, або дати його адресу. Не добившись жодних успіхів, він постановив купити портрет Петлюри. Він знайшов один в енциклопедії Лярусс-а, вирізав його і наліпив на листок паперу, який носив завжди при собі.

Він блукав вулицями Латинського кварталу, думаючи, що його жертва живе тут.

Одного разу він помітив людей, що розмовляли українською мовою. Він повернувся другого дня знову на те місце й зустрів їх знову. З допомогою портрету з Лярусс-а він наче б то пізнав в одному з них людину, яку шукав. Трохи згодом, журнал «Українські Вісті» надрукував фотографію Петлюри. Він купив собі цей журнал і переконався, що не помилявся.

Він почав слідкувати за ним щодня і констатував, що той звичайно був у супроводі дружини або доньки-дівчинки.

25. травня, коло години 13-ої, коли він стежив на вулиці Расін поблизу ресторану Шартьє, він побачив, як Петлюра входив у ресторан сам. Рахуючи, що він не вийде раніше, як за три чверті години, або за годину, Шварцбард пішов у поштове бюро біля ратуші, написав олівцем на двох шматках паперу кілька слів до своєї жінки про злочинство, яке мав вчинити, і вклав у пневматичний лист, приготований заздалегідь. Цим листом він повідомляв свою жінку, що йде мститись на Петлюрі за жертви погромів. Цей лист він вкинув до скриньки для пневматичної кореспонденції і врешті його було знайдено у нього в помешканні під час трусу.

Він повернувся на вулицю Расін і, почкавши кілька хвилин, побачив Отамана, як той виходив, і стрілив у нього. Під час слідства він — з огляду на оборону — пробував зм'якшити особливо жорстокий характер свого вчинку. Та всі присутні зізнали, що під час останніх пострілів, жертва лежала вже на

землі й злочинець виразно спрямовував зброю на раненого, який кричав: «Боже мій, досить, досить!», здіймаючи руки з благанням.

Сліди пороху від кулі, яка попала в підборіддя, дозволяють судити на підставі висновків судового лікаря, що постріл було зроблено згори вниз, а це дозволяє думати, що Петлюра вже впав був на землю, або бодай на коліна, коли дістав цей постріл.

Шварцбард запевняє, що доконав злочину з власної ініціативи, що ніхто його не намовляв, ніхто не допомагав, що він не мав ніякого спільного. Ніхто навіть не знав про його плян, навіть жінка мала довідатись про це тільки з пневматичного листа, висланого з поштового бюро коло ратуші кілька хвилин до злочину. Хоч цю гіпотезу й доводиться прийняти з огляду на відсутність рішучих вислідів слідства в цьому напрямку, проте деякі обставини здаються неясними й викликають сумніви.

Наприклад: проф. Коваль, особистий приятель Петлюри повідомив, що будучи одного дня в Бульонь-сюр-Сен, в кафе на розі Бульвару Отей і вулиці Данфер-Рошеро, в товаристві п. Петлюри та поляка п. Левицького, він помітив чорнявого чоловіка жидівського типу, іншого молодого чоловіка й елегантну жінку, які сиділи за сусіднім столиком, прислухались до їхньої розмови і слідкували за ними. Петлюра просив своїх двох приятелів говорити тихіше, бо від якогось часу за ним слідкують. Виходячи, п. Коваль побачив велике чорне авто, яке зупинилось біля трамвайної зупинки. В авті були ті два чоловіки, що звернули на себе його увагу, а з ними ще третій. Він чув, як шофер сказав: «Жак, вони вже сіли». Ко-

лишній Отаман справді тількищо сів у трамвай разом з п. Левицьким. Пан Коваль рішуче пізнав Шварцбарда в одному з цих трьох людей.

Поштовий штампель на пневматичному листі, що його вислав злочинець своїй жінці перед самим злочином, подає год. 14. як час відправлення листа. Злочин був доконаний о год. 14.14. і злочинця відразу ж заарештовано. Щоб з певністю сказати, що він сам послав цього листа — як це він твердить — треба б припустити, що поштовий урядовець помилився і забув змінити покажчик часу на штампелі, який міняється кожних 5 хвилин, бо так вимагає припис.

Помститись за минулі злочинства і попередити майбутні — така була думка злочинця, що стала основою помсти й оборони після цього давно обдуманого душогубства.

Не зважаючи на зовнішні ознаки логічності, така оборона незвичайно хитка. Річ у тому, що вона заснована на твердженнях, не тільки позбавлених всяких доказів, але які протирічать дійсності. Поводження і роля бувшого президента Тимчасового Уряду України були зовсім не ті, якими їх представляє Шварцбард. Далекий від того, щоб бути антисемітом, Петлюра навпаки — завжди був «філосемітом».

Обвинувачений сам допустився дивних неоглядів у своїх твердженнях. Заявивши про необмежену вину Петлюри в погромах, він потім задовольнився заявою слідчому, що він гадає, що Головний Отаман був надхненником погромів, бо вони мали місце тоді, коли він був головою держави й армії.

Ніколи не було встановлено, щоб Петлюра організував чи сприймав з байдужністю ці масові вбивства, порушення законів людської совісти та цивілізації. Жодного точного факту, жодного точного ствердження не було подано для підтримки цього закиду, який заснований тільки на дуже спірних здогадах.

Що погроми скривавили Україну під Тимчасовим Урядом, на чолі якого стояв Петлюра, це — на жаль — правда і ніхто її не оспорує. Що ці побойща числом і жорстокістю переважали попередні погроми, до певної міри традиційні в цій країні, це також наявна річ. Причину їх треба в першу чергу шукати в страшній анархії, яка панувала в той час в різних частинах бувшої Російської імперії і особливо в Україні.

З упадком Керенського і початком комуністичного режиму, загальна демобілізація російських армій кинула на територію України величезні маси вояків. Ці люди не були українцями, бо стара військова російська адміністрація мала за правило висилати українців відбувати військову службу далеко від їх батьківщини.

Залишені на самих себе, позбавлені всяких засобів, демобілізовані швидко почали грабувати цей багатий край. Вони були першими авторами погромів, які сягали далеко ширше як тільки на жидів і від них страждало однаково все населення, як жидівське, так і християнське.

Крім того, були озброєні банди, організовані під проводом авантюриків, які грабували населення і робили такі самі насильства. Нарешті, за деякими відомостями, армія Денікіна

та червона армія також не відступали від цього звичаю.

Без сумніву, полки, яких Петлюра був Головним Отаманом, полки, з яких деякі називались «петлюрівськими», завинили також злочинними надужиттями і їхнє поведження не можна виправдати анархічним станом країни, бо ж саме вони були представниками порядку й влади, а тому повинні були давати добрий приклад. Проте, Головному Отаманові, контролю якого була тільки здалеку і накази якого часто не виконувались, було дуже важко (як навіть і командирам) запобігти цим подіям, викликаним — на жаль — тодішніми обставинами.

Пан Олександр Шульгин, б. міністер закордонних справ Тимчасового Уряду, дає перше пояснення, яке можна резюмувати так:

Нещасливі часи, злидні й страждання підкреслили ті певні різниці, які від століть роз'єднують селянина-козака і жида. Козаки дивилися кривим оком на населення, яке майже виключно займалося торгівлею, або допомогою великим землевласникам в кермуванні безмежними маєтками. У своїй простій та примітивній думці, селяни слабо відрізняли жида від землевласника, якого вважали визискувачем і насильником.

Большевицький уряд мав звичку включати порівнюючи велику кількість жидів чи то в армію, чи то цивільну адміністрацію, чи в органи «Че-Ка», які висилались в Україну й проти українців. Таким чином, жида мали свою долю в непопулярності російських комуністів серед українців і підозріння, яке вже було супроти жидів, завдяки цьому ще зросло.

Така протиставність між жидами з одного боку та націоналістами з другого — неминуче утворила настрій, сприятливий для погромів. Ця протиставність була бажана ворогам української незалежності і вони були зацікавлені в тому, щоб її підтримувати.

Треба додати, що армія не мала регулярного постачання і військо часто було змушене жити з населення, яке добром чи силою мусіло забезпечувати її всім необхідним. Гірші елементи населення підбурювали вояків до грабунків, щоб ділитись потім награваним. Часом населення, обурене такою поведінкою війська, стріляло в ар'єрґарди полків і криваві репресії ставали тоді неминучі.

Вживаючи сильного вислову жидівського письменника п. Жаботинського, — причина погромів лежить в антисемітизмі подій.

Самий принцип відповідальности, зрештою в цьому випадку чисто теоретичної, яка б могла падати на Петлюру, треба рішуче відкинути в обличчі тієї надзвичайної енергії, яку він розвинув проти погромів, в обличчі тих широких, благородних і глибоко гуманітарних концепцій, які він ретельно поширював серед свого війська, тих мудрих заходів, які він вмів робити у найважчих обставинах, того безперервного напруження в зусиллях, що їх він виявляв для досягнення мети.

У цілому ряді наказів до армії, підписаних ним, у висловах високого морального рівня, ганьбляться і рішуче забороняються погроми, оголошуються і наказуються зразкові кари для винних. Щоб зробити більше враження на козаків та щоб разом з тим знайти шлях до їхнього серця, він спершу нагадує їм льояльність

допомогу, яку жидівське населення давало молодій республіці, потім нагадає спільні страждання протягом віків, проповідує братерство народів України — українського та жидівського. Текст та переклад кількох з його наказів знаходяться в течці справи. Це накази з 4. липня 1919 р., 26. серпня 1919 р., 11. жовтня 1920 р., деклярація уряду з 12. квітня 1919 р., заклик уряду з Кам'янця Подільського до громадян та робітників-жидів України з серпня 1919 р. і нарешті заклик до українського народу з ставки 18. березня 1921 р. Винних засуджувано на кару смерти і розстрілювано.

Коли погрому не можна було уникнути, уряд завжди допомагав жертвам. Постановою з 31. серпня 1919 р. в розпорядження міністерства жидівських справ з державної скарбниці видано два мільйони гривень для допомоги населенню міста Проскурова, яке постраждало від погрому.

Велика кількість прекрасних заходів свідчить про мудрість цього уряду. 1919 р. він відновлює закон національно-персональної автономії, яка надає широкі права національним меншостям в Україні, а насамперед жидам. Постановою з 17. липня 1919 р. утворено й організовано слідчу комісію, яка розслідувала жидівські погроми, а після проскурівського погрому було призначено спеціальну комісію. До цього треба додати утворення корпусу державних інспекторів в армії, що мали широкі права й серед яких були й жида. В уряді, що складався з 15 Генеральних Секретарів, був також Секретар жидівських справ. Уряд надрукував банкові білети з жидівськими написами.

Безперервна напруженість його зусиль виявляється при багатьох нагодах. В Кам'янці Подільському, приймаючи 19. липня 1919 р. жидівську делегацію, п. Петлюра заявляє своє тверде бажання вжити всіх зусиль, щоб уникнути протижидівських маніфестацій, насвітлює цінне співробітництво жидів з армією і просить їх створити разом з ним обставини, які сприяли б мирному співжиттю народів в Україні. Він ганьбить погроми.

Делегат Кац заявив, що делегати цілком підтримують уряд п. Петлюри й жидівського міністра Красного. Рабин Гутман, провідник делегації, завважив, що це вперше жид бере участь в уряді й проголосив урочисто: «Благословен той, хто покриває своєю честю народ свій», додавши, що тепер він може з легким серцем проказувати цю молитву, бо ні за царської імперії, ні під большевицьким режимом, він не міг проказувати цих слів.

Незабаром після цього, восени 1919 р., уряд закликав високих осіб з жидівських кіл з метою утворити інтернаціональну жидівську комісію для дослідження погромів в Україні. Йому порадили звернутись краще до організацій як до осіб і він поробив нові заходи в цьому напрямі. Йому відповіли, що анархічний стан України не дозволяє прийняти його пропозицію.

Усі ті, що були співробітниками Отамана, зберегли в пам'яті його благородні зусилля і більшість жидівських письменників не оспорюють його щирости.

Співробітники його протестують гаряче проти обвинувачення в антисемітизмі і погоджуються в заявах, що він завжди був при-

хильний до жидів, був їхнім льояльним і щирим захисником. Деякі з-поміж цих співробітників додають особливо переконливі факти, чим надають ще більше сили й точности своїм свідченням.

Старшина Української Армії Василь Падалка стверджує, що ця армія на Волині кілька разів боронила жидівське населення від погромів, організованих — російськими частинами.

Безпалко, був. міністер праці, нагадує, що Президент доручив йому провести виклади, аби пояснити народові та армії, що погроми гостро заборонені й бував особисто на цих доповідях. Олександр Удовиченко, був. старшина російської армії, нагадує, що Головний Отаман часто зобороняв війську вступати в містечка, де було багато жидів, щоб уникнути нагоди для насильства.

Нарешті, проф. Славінський заявляє, що під час останнього сіоністичного конгресу в Карльсбаді, Петлюра доручив йому підтримувати пропозицію про утворення автономної жидівської жандармерії в Україні.

Численні жидівські письменники точно й справедливо оцінюють його роллю.

Д-р Вішніцер визнає, що відколи успіхи національної армії повернули до влади український уряд, відтоді життя і майно усіх було забезпечене. Пан Зангвіл віддає справедливість зусиллям Петлюри і вітає його мудрість надати жидам національних прав, а п. Жаботинський відмовляється вважати Петлюру та його міністрів «погромщиками», тобто спричинниками погромів.

Шварцбард — отже — не міг нічого закинути своїй жертві в минулому!

Це минуле не могло йому дати жодних підстав боятися майбутнього. Редактор «Тризуба» заповняє, що ніколи не друкував жодної статті, яка б закликала до погромів. Тому, коли душогубство, доконане обвинуваченим, повинно здаватися дивним у всяких обставинах, воно стає незрозумілим і глибоко ганебним у 1926 р., кілька років після того, як Петлора відійшов від влади, був вигнанцем і далеко від рідного краю, жив мирним і скромним життям у забутті та байдужності, які так швидко приходять за найголоснішою славою.

Сама повага до Франції, яка так ліберально прийняла його і дала йому французьку національність, повинна була недозволити Шварцбардові проливати на її землі й з непевних ремств кров людини, яка була вже наскхлі і давно відійшла від життя. Врешті — як не як, а роля судді і визволителя ледве чи личила суб'єктові, засудженому за злочинство з вломом.

Лікарський психологічний догляд визнав його цілком відповідальним. 1906 року, живучи у Відні, він був засуджений на три місяці в'язниці за злочинство з вломом. У той час, він підтримував часті зносини з анархічними колами. Відбувши в Австрії свою кару, він переїхав у Мадярщину, де 1909 року був арештований у Будапешті за порушення права власності. Проти нього винесено заборону побути і згодом його вислано за кордони держави. Про відомості, зібрані в Парижі, не можна сказати, щоб вони не були в його користь.

ЗВІТ ІЗ РОЗПРАВИ

Пригляньмося тепер до перебігу самого процесу, судової розправи. Користуючись тим же джерелом, подаємо якнайширші витяги зі звітів, що були поміщені в спеціальному виданні «Тризуба».

ПЕРШИЙ ДЕНЬ

Невелика зала суду в Палаті Справедливости. Одна з тих зал, де відбуваються спеціальні процеси, що викликають особливий інтерес. Публіки повно по береги. Здається, що при всьому бажанні не можна втиснутися. Але публіка все йде та йде, пробиваючися через гостру потрійну контролю.

Пануюча півтьма, в якій майже зовсім потопає масивна золочена стеля, зразу не дає можливости добре зорієнтуватися. Але далі око звикає і розбирає на головних місцях суддів в червоно-чорному убранні, ліворуч від них — масивна постать прокурора.

Під ним непорушна постать Дружини Покійного в жалобі і полк. Петлюри, брата Покійного. Праворуч, на тій же висоті, вимальовується між трьох поліцаїв незначна, нервова постать Шварцбарда. Він сидить у спеціально відгородженій ложі, в сірому елегантному убранні, худорлявий, верткий і все звернений.

неначе із чемним поклоном, в бік Голови Суду.

Рудувате волосся — гладко зачісане. Гострий ніс і сірі очі, що надають обличчю мало жидівського, але в профіль зате різко виступає похиле чоло дегенерата, вуха, що цілком зрослися з головою і взагалі всі ті риси, що їх найлегше студіювати на творах Льомброзо.

Під ним масивна, але мало імпозантна постать його оборонця — Тореса. Широка чорна тога французького адвоката лежить на ньому неохайно і поруч з ним дивно вимальовується для українського ока ціла низка помічників з адвокатом Розенгольцом на чолі, в таких же середньовічних тогах.

В глибині, під самими суддями, за столом — адвокати цивільного позиву. Скраю — Вільм, старий і спокійний, з обличчям римського сенатора часів упадку імперії. За ним — нервова постать Кампінчі, кумира Парижу, який вміє бути елегантним навіть в незграбній тозі. Далі, їх помічники і — одинокі в цивільному — варшавський адвокат Познанський і київський — Яковлів.

Здовж лівого боку — сіра маса присяглих. З правого — некоронована королева Франції, головний нерв французького життя: преса.

Дивно дивитись на цих справжніх королів пера, що зібралися сюди для маленького сіренького чоловічка, які чемно й по-приятельськи розмовляють між собою, хоча в своїх органах часто кваліфікують противника дуже несмачними епітетами.

А далі — публіка... Власне не публіка в звичайному розумінні слова, а два табори людей, які перемішані між собою, але заховують могутній моральний зв'язок з тією чи іншою

стороною — з прокурором, або обвинуваченим.

Серед публіки мало французів. Їх майже нема. Жидівські обличчя мішаються з українськими і часто той чи інший, почувши прізвище свідка, що його голосно викликає урядовець, нервово відсувається від сусіда.

Свідків — без кінця. Одне за одним вимовляє з важкою бідою урядовець незнайомі варварські прізвища й часто присутні допомагають йому відчитувати. Викликані по одному встають і виходять. Деякі спокійно й самовпевнено, деякі, схиливши голову, стараються вислизнутись непомітно. Чому, коли вони переконані в невинності свого героя?

Деякі прізвища викликають рух публіки — то української, то жидівської. Зільберфарб, член Центральної Ради, примусив обернутися не одну голову. При іменах українських генералів та міністрів жидівська частина встає і оглядається, але розчаровано спускається на місця, не пізнаючи в цих цивільних людях зі спокійними й поважними обличчями героїв української боротьби.

Імена проф. Айнштайна і Максима Горького викликають веселі жарти французької частини присутніх, але ні цих, ні інших знаменитостей, що рясно прикрашують листу свідків, нема.

За останнім свідком зачинилися двері. В залі загальний рух і Голова Фльорі, відкинувшись втомленим рухом на спинку крісла, звертається до Шварцбарда. Панує мертва тиша. Пані Отаманова - вдова сидить як втілення смутку, вся в чорному, нерухома, застигла, сльози скорботи на очах. Коло неї її адвокат —

Кампінчі. Людина незвичайно тонка, з дуже витонченими манерами, але меткий.

Дванадцять присяглих — в більшості люди старшого віку.

В залі — сила адвокатів у чорних тогах. Серед них чимало жінок. Всі вони уважно слухають, бо крім самої справи, їх ще цікавить зустріч відомих на всю Францію адвокатів. Ці слухачі заповнили кожне вільне місце. За ними видно представників закордонної преси, що заступлена дуже численно. Є представники усіх суходолів.

За президентським столом багато місця залишено для представників амбасад і посольств. Серед присутніх там видно китайців, японців, англійців, шведів, поляків, австрійців, німців тощо.

✱

Голова Суду, звертаючись до публіки, вимагає спокою, погрожуючи, в іншому випадку, очистити залю. Потім звертається до Шварцбарда, питаючи його ім'я, прізвище, вік, заняття.

Шварцбард відповідає: Самуель Соломон Шварцбард, 39 років, годинникар. Тут відразу виявляється, що підсудний навмисне плутає дату свого народження з датою народження брата, який народився 1888 року. Далі установлюється, що підсудний народився у 1886 р., отже він має 41 років.

Шварцбард — провінційальний тип. Коли говорить, то страшенно жестикулює і робить гримаси. Французькою мовою володіє дуже зле, треба напружуватись, щоб його зрозуміти. З огляду на те, що є багато свідків, які не володіють французькою мовою, Голова уста-

лює порядок перекладів зізнань і викликає двох офіційних перекладачів, яких приводиться до присяги. Після цього складають присягу судді-присяглі.

Читання акту обвинувачення займає 20-25 хвилин. Після цього Голова звертається до підсудного:

— Чи підсудний визнає себе винним в злочині?

— Так, — відповідає Шварцбард.

— Чи підсудний зарання обдумував свій злочин і готувався до нього?

— Так, — відказує підсудний.

Перед допитом підсудного, адв. Вільм вимагає, щоб було перекладено статті з «Тризуба», на які при зізнаннях Шварцбард натискав як на погромницькі, а також, щоб було перекладено писання, замітки тощо, знайдені у Шварцбарда. Прохання адв. Вільма задоволено. Після перерви почався допит підсудного.

Голова питає про минуле Шварцбарда, його участь у французькому війську, коли одружився, де мешкав у Парижі, коли натуралізувався. Коли Голова переповідає відомі дані, Шварцбард киває головою. Коли Голова переходить до самого вбивства, Шварцбард продовжує кивати головою, але вже менш впевнено, трохи навіть блідне.

Коли Голова питає про планування вбивства, про слідкування за Покійним і т. п., Шварцбард киває головою. Але не признається, що стріляв в лежачого. Факт, що виявив велику радість при звістці про смерть Головного Отамана — признає.

На запитання Голови, чи уважає себе під-

судний «месником за своїх єдиновірців» — Шварцбард поспішно киває головою.

— Що ж маєте додати, — питає Голова.

Шварцбард починає говорити і пояснювати. По-французьки говорить зле. Важко слідкувати за скоками його думки. Але всі його пояснення виглядають так, ніби він їх вивчив напам'ять і тільки пригадує та деклямує. Всі його пояснення зводяться до того, що він багато чув про погроми й навіть сам їх бачив. Ось один з фактів:

Коли він був у Одесі, до нього прийшов якийсь росіянин, що вийшов зі шпиталю. Цей росіянин переповів розмову, яку чув у лікарні між двома військовими. Один з них хвалився, що знасилував кілька десятків жидівських жінок, а інший, що вбив кілька десятків жидів. Ця історія страшенно схвилювала Шварцбарда і вже тоді він рішив помститися. При цьому він зазначає, що ті оповідачі були з «білої армії», але для нього «петлюрівці і росіяни — це все одно».

Далі він розповідає, як він вичитав, що С. Петлюра в Парижі, як шукав його, як знайшов, слідкував за ним. І тут Шварцбард розповідає сцену вбивства. Оскільки досі він говорив плутано й неясно, остільки зараз він весь перемінився. Описав цю сцену з таким цинізмом, з таким вдоволенням і смакуванням, що публіка, затаївши віддих, просто дивувалася, як може людина з такою приемністю вбивати.

Оповідає тут Шварцбард детально й дуже ясно. Після декількох речень — в залі помітно рух.

Самозадоволено посміхаючись, Шварцбард каже:

— Так, я стрілив 5 разів. Я стріляв певно, як солдат, що вміє стріляти. Я цілюся добре.

Ніби щойно після п'ятого пострілу С. Петлюра впав. За словами Шварцбарда, Покійний не сказав ні слова. Все, що про це було в пресі, не відповідає правді.

— Можливо, — каже Шварцбард, — що С. Петлюра скрикнув щось в роді «ай» чи «ой». Це був викрик болю чи конвульсій.

Ясно, що тут підсудний хоче зм'якчити враження від свого садизму.

— Коли я побачив, що він упав, то я вже знав, що всі 5 куль влучили добре, бо я добре стріляв. Тоді я розрядив револьвер, стріляючи в землю, щоб не попасти в публіку, бо ж це був автоматичний револьвер.

В залі помітне порушення.

— Далі я глянув ще на С. Петлюру, що лежав горілиць поруч тротуару й ще здригався у конвульсіях. Глянув, щоб переконатися, чи я його вбив. Я помітив, як потьмарились його очі.

В залі ще більше порушення і шепіт.

— Що ж до публіки на вулиці, — продовжує з запалом Шварцбард, якимось дивно посміхаючись, — то вона, знаєте, розлітається як мухи. Бож коли стріляють, то — розумієте — публіка не буде стояти на місці. Потім, коли я скінчив стріляти, до мене підскочив поліцист і спитав: — Що вже? — Так, відповів я. — То давай зброю. — Я йому віддав револьвер, сказавши: «Я вбив великого вбивника».

— Але, — додає Шварцбард, — я ще мав сумнів, чи дійсно я забив С. Петлюру, чи ні. І тільки в комісаріяті, куди мене відвели, коли прибіг поліцист і сказав, що важко поранений

Петлюра помер в шпиталі, я не міг заховати своєї радості. Я скочив на шию поліцистові і сердечно потиснув йому руку за добру новину.

В залі остання заява Шварцбарда викликає вже більше як здивування, вона викликає огиду.

Голова Суду переходить до запитань по окремих деталях.

Шварцбард признається, що при кожному пострілі він говорив: «Оце за погроми, оце за вбивства». На запитання, що признається підсудний, що стріляв в лежачого, Шварцбард каже, що ні. Але коли Голова заявив, що є ж свідки, які показали, що Покійний упав після другого чи третього пострілу, а решту куль Шварцбард направив у лежачого, то вбивник каже, що стріляв у падаючого, але не в лежачого.

— Але акт вскриття тіла Покійного, — заявляє Голова, — заперечує ваші твердження.

Після цього Голова оголошує перерву. Після перерви, Голова переходить до головного питання — питання погромів. Шварцбард починає оповідати й з його оповідання видно, що ходить тут не лише про жидів, але взагалі про компромітацію українських визвольних змагань.

Шварцбард говорить багато. Починає з того, що ще Хмельницький, Гонта, Залізник різали жидів в Україні. На його думку, С. Петлюра це «внук Хмельницького». Підсудний каже, що був в Україні в 1919-20 роках і сам був свідком страшних звірств і погромів. Українське військо — на його думку — це гайдамаки й бандити, що ніколи не борються одверто, а лише підступом. Живуть грабіжництвом, на-

силують жінок, вбивають старих і дітей. На протязі трьох віків українці тільки й займалися тим.

С. Петлюра був провідником цих вбивників, 500.000 жидів було вирізано за цей час. Українська армія складалася з двох частин — з галичан з колишньої Австрії і гайдамаків з Наддніпрянщини. Всі вони носили на рукавах нашиті стрічки з написом: «Бий жидів — рятуй Україну».

Далі Шварцбард оповідає, що в 1919 році були найбільші й найстрашніші погроми. Він був очевидцем одного з них.

— Але які докази, — питає Голова, — ви маєте, що власне С. Петлюра був автором їх?

— Погроми тривали три роки, — відповідає підсудний. — Петлюра був на чолі війська, він толерував погроми.

— Чи він підбехтував до погромів, чи просто тільки допускав?

— Це все одно, — відповідає Шварцбард.

— Але ж С. Петлюра, як виявляється, був завжди доброзичливий до жидівського населення.

— Це легко сказати, — відповідає Шварцбард.

— Але ж є його накази, розпорядження і ін. Врешті, є жидівські діячі, які кажуть, що С. Петлюра не тільки не робив погромів і не підбехтував до них, але навпаки — суворо забороняв і карав винних.

— Я про це не знаю. У ХХ столітті не можна наказувати робити погроми, але їх допускають. І коли офіційно Петлюра осуджував погроми, видавав накази й розпорядження, то це для Європи, для закордону, але по

суті він їм потурав, бо погроми продовжувалися.

Голова питає, чи знає підсудний Володіна Шварцбард признається, що знає. Чи питав у Володіна за адресою С. Петлюри? — Шварцбард каже, що за цією адресою питав у багатьох своїх знайомих і може хтось з цих знайомих питав і у Володіна.

В справі «погромницьких» статей у «Тризубі», Шварцбард не може нічого довести, але твердить, що в цьому органі містилися «маленькі фрази», які викликають почуття антисемітизму. Які ці фрази — Шварцбард не каже.

Далі Голова питає: за що і як Шварцбард був засуджений у Відні?

Відповідає на це питання Шварцбард плутано й приблизно таке:

Після того, як у 1905 році було погромлено його батьків, він нелегально виїхав закордон. Найперше до Чернівець. Там перебував деякий час, потім був у Будапешті й ще в кількох містах. Роботу було знайти важко й він бідував. Далі він з кількома безробітними пішов пішки до Тиролю. Пройшовши 38 клм., вони були дуже втомлені. Нарешті знайшли якесь «пристановище» й там примістилися. Всі вони були дуже молоді, Шварцбард не мав ще 20 років. Всі були без паперів. Якимсь чином він опинився в кімнаті й там його заарештовано та засуджено. Може за те, що мав при собі книжку Штірнера й ще одного автора-анархіста...

Його легенда виглядає дуже нескладно й зовсім не пояснює, за що віденський суд засудив його на 4 місяці каторжних робіт.

Про свої «художества» в Будапешті, за які його виселила поліція, він не оповідає. Вважає, що його виселено без причин, знов же за ті дві, вище згадані, книжки...

У присутніх складається дуже недобре враження від цих пригод підсудного в Австрії і Будапешті. Щоб відвернути увагу, адв. Торес бере слово й міняє тему. Він заявляє, що не розуміє, чому суд наказав робити психіатричну експертизу підсудного, коли він вважає його цілком нормальним і здоровим. І читає свій лист до слідчого в цій справі, додаючи, що про цей лист писала й преса.

Далі Торес звертає увагу, що в акті обвинувачення прокурор вмістив прізвище відомого жидівського діяча Жаботинського серед тих жидів, які вважають С. Петлюру непричетним і невинним у справі погромів в Україні. Торес вважає, що це не так, бо ось «Останні Новини» вмістили листа Жаботинського, який протирічить твердженню прокурора. Торес зачитує цього листа.

На це прокурор відповідає, що при складанні акту обвинувачення, він взяв за підставу статтю Жаботинського, яку той вмістив в американській газеті в Нью Йорку з приводу вбивства С. Петлюри. Зміст цієї статті цілковито відповідає тому, що написано в акті обвинувачення. Коли ж п. Жаботинський еволюціонував у своїх поглядах, то нехай прийде сюди й пояснить причини цієї еволюції. Статтю писав Жаботинський і вона є підставою для акту обвинувачення, а зачитаний Торесом лист це вже тільки коментар до власної статті.

Адвокат Кампінчі читає витяги зі статті Жаботинського, які протирічать словам листа,

що його зачитав Торес. Це перша поразка Тореса, що зробила враження в залі.

Звертаючись до підсудного, Кампінчі каже, що Шварцбард на першому допиті у слідчого затаїв свою віденську історію, відповідаючи негативно на запитання, чи був колись під судом. Зараз є документальні дані, доставлені австрійським посольством. Перед хвилиною, пояснюючи, як він попав під суд, Шварцбард твердив, що у 1908 р. був неповнолітнім, бо мав ледве 20 років. Це зовсім неможливо, бож народився він у 1886 р., таким чином у 1908 р. мав 22 роки, тобто був повнолітнім.

Шварцбард у відповідь щось плутає і говорить про свої анархістичні переконання.

Кампінчі: — Чи признаєте себе анархістом?

— Так, — після вагання признається Шварцбард.

Адвокат Кампінчі пригадує, що Шварцбард у 1917 р. виїхав до Росії на пароплаві «Мельборн» з французькою місією і там, за свідченням Шарпантьє, агітував в користь большевиків.

Шварцбард каже, що їхав до Росії на заклик Керенського «захищати революцію», але на пароплаві весь час був хворий, не покидав ліжка й агітації не провадив.

Кампінчі питає, чи був Шварцбард в Червоній Армії. Підсудний каже, що ні. Що до армії вступив в вересні 1917 р., а тоді вона ще не була большевицька.

Торес, бачучи неясні відповіді свого клієнта, спішить йому з допомогою. Каже, що в документах Шварцбарда стояло тоді «політичний емігрант», це звертало увагу військового

командування і тому закидають йому агітацію. А в большевицькій армії підсудний не був, бо в вересні 1917 р. ще не було большевиків.

На це Кампінчі живо відповідає, що — розуміється — всі ці деталі найкраще знати Торесові, але важко собі уявити, щоб анархіст Шварцбард міг бути в іншій армії як большевицька.

Далі Торес пробує інсинуувати, що австрійське посольство тому повідомило про минуле Шварцбарда, що Петлора користувався послугами Австрії в своїй боротьбі проти Росії. Що ж до самого засудження Шварцбарда, то французький уряд видав амністію, яка звільняє Шварцбарда від присуду. А в Парижі було відомо, що Шварцбард був під судом. Що торкається Будапешту, то це справа зовсім неважлива, бо ж суду не було, Шварцбард був виселений адміністративним порядком.

Прокуратор заявляє, що справді амністія була, але вона не торкається чужинців, засуджених чужинецьким судом. Амністія була видана значно раніше ніж Шварцбард натуралізувався, а тому не може бути мови про те, щоб вона торкалася його.

До цього Кампінчі додає, що йому не важно, чи була амністія, чи ні. Чи виселений Шварцбард був адміністративним порядком чи на підставі вироку суду. Важно установити моральну фізіономію Шварцбарда, що претендує стати на п'єдестал національного жидівського героя. Ця фізіономія не підходить до героя. Адже він анархіст, був під судом у Відні, у 1908 році був засуджений на 4 місяці каторжних робіт за крадіж з вломом, виселений

з Будапешту за спроби привласнення чужого майна.

Адвокат Вільм ставить підсудному кілька питань, а між ними:

— В який зв'язок ставить підсудний С. Петлору й Пілсудського, бо про цей зв'язок сам говорив, а крім того знайдено у нього копію договору між Україною і Польщею?

Шварцбард відповідає неясно. Каже, що про договір вичитав в якомусь часописі й зовсім не згадує, яким чином в його помешканні опинилася копія цього договору, переписана на машинці.

На цьому Голова закриває перший день.

На розправі шанси обох сторін — української та жидівської — були дуже нерівні. Ми виступали як еміграція, що не має нічийої підтримки. За Шварцбардом стало майже все світове жидівство, а за ним — Москва, завжди готова допомогти компромітувати українські визвольні змагання, готова допомогти всіми засобами вбити й ім'я Покійного Головного Отамана.

Ми могли тільки намагатись висвітлювати свою правду на процесі. Не мали ми ніяких засобів творити атмосферу довкола процесу, яка б впливала на свідків і на присяглих, а тим і на вислід процесу. І це було видко вже напередодні процесу.

Як додатковий матеріал до ходу судової розправи, як характеристику тієї атмосфери, що її творили наші вороги, наводимо нижче статтю проф. О. Шульгина, надруковану в надзвичайному виданні «Тризуба» ч. 3. з 21. жовтня 1927 р.

Злочинність чи наївність

Ми звикли до методів наших ворогів, до їх наклепів, перебільшень, перекручувань фактів і — нарешті — до простої брехні. Отже, нема чого довго зупинятися на невеличкому бюлетені Ліги Прав Людини, що здавна вже виявляла величезний нахил до большевизації, а в процесі Шварцбарда виразно стала в обороні вбивника.

У наших видавництвах є досить документів і аргументів, щоб все це відкинути. Цікавіше друге: Ліга влаштувала анкету в справі погромів і на неї дали свою відповідь дуже визначні представники французької політики, літератури й науки.

Відповідає на анкету знаменитий старий економіст Шарль Жід і відомий історик Олар, Віктор Маргеріт, талановита письменниця і поетеса графиня де-Ноаль, вславлений Ромен Роллян, Анрі Барбюс, старий письменник Роні-старший і оборонець Шварцбарда — Торес. Інші прізвища пропускаю, але й цих досить.

Нічого не було б дивного, коли б ці люди казали просто, як ставляться до погромів. Але більша частина цих мужів Франції цим не обмежилась. Ні, вони, що й близько не бачили Сходу Європи, що й не нюхали пороху революції, беруть на себе сміливість з апломбом, з рішучістю говорити про справи, в яких наявно нічого не розуміють.

Коли ще можна б вибачити поетам і белетристам, у яких надто працює уява, то тим важче пробачити історикові такої марки, як Олар.

Повторюю, до наклепів ворогів ми звикли,

їх не боїмося і на них зуміємо дати свою відповідь. Але питаємо ми себе: нащо вороги наші втягають до справи цих великих, може дуже милих, але небезпечних дітей, що носять славні прізвища? Що мають вони спільного зі справою? Що можуть вони сказати?

Вони обурені погромами? Але ж не існує й одної порядної людини, яка б цим не обурювалась до глибини душі. Різниця є лише та, що одні обурюються тільки погромами жидів, — другі погромами цілої України, руїною цілого краю, смертю мученицькою не тільки десятків тисяч жидів, але й сотень тисяч українців, росіян, поляків, грузинів і всіх тих, що мали нещастя народитись на просторах теренах необмеженої колись імперії російської.

Коли б ці ліві французькі письменники, учені й політики обмежилися відповіддю на анкету Ліги Прав Людини, що видає дуже мало розповсюджені бюлетені, цей виступ їх може пройшов би й непоміченим. Але напередодні процесу ми довідалися, що ті, які дали відповідь на анкету, дали свою згоду виступати в суді «свідками»...

Свідками чого? Коли б проф. Олар виступив свідком в справі Робесп'єра або Сен-Жюста, ніхто б не заперечував його високої компетентности. Але Олар і Україна, Олар і жидівські погроми, — що мають вони між собою спільного? Що може історик XVIII віку сказати цікавого в цій справі?

Найліпша відповідь, яку ці люди могли б дати на запит Голови Суду, могла б бути та, яку дав Роні-старший. Він відповів так:

«Я не маю — на жаль — часу, щоб мати мотивовану думку про погроми, але я маю до-

сить часу, щоб осудити з обуренням акти дикости й безчинности, такі акти як вірменська різня, як советські гекатомби».

Один, один Роні згадав про тих, що загинули в підвалах Че-Ка. Чи згадають другі — побачимо.

Жиди вміють кричати про свої болі. Ми ж мовчали, ми не вміли голосно сказати світу:

— Україна горить, нас душать, нас нищать.

Може б світ інакше поглянув на нас тепер...

Жиди підхопили справу Шварцбарда, взялися обороняти цього советського агента, зважились скомпромітувати себе ідентифікацією з большевизмом, аби тільки мати нагоду широко говорити про погроми, висвітлюючи перед усім світом їх болі, їх нещастя.

Мусимо й ми використати цей трагічний мент в історії України, щоб голосно на весь світ сказати правду, нашу правду:

— Не ми, не уряд, не Петлюра творили ці погроми. Вони прийшли до нас разом з тою червоною большевицькою примарою, що прийшла до нас з півночі. Ми не можемо говорити тільки про погроми жидів, ми мусимо на весь світ сказати правду про погроми всієї України. Нехай цей страшний акт, ця мученицька смерть Симона Петлюри не пройде даром. Нехай його кров, пролита на вулицях Парижу, розкриє очі темним, скаже їм правду про великі наші страждання.

Олександр ШУЛЬГІН

На превеликий жаль, лише українська преса зайняла таку поставу. До чужинецької

преси мали більше доступу наші вороги й вони місиди опінію так, щоб спекти виправдання Шварцбарда.

Один зі звітодавців «Тризуба» пише після закінчення першого дня процесу:

Перше враження з французького судового процесу — дивне. Здається, що всі говорять разом. Кричать, перебивають один одного, сперечаються без всякого порядку й ладу. Довго треба приглядатися, щоб схопити певну пляномірність дебат, відповідну французькому характерові. Проходить певен час, доки звикнеш до несподіваних вигуків могутнього баритона Тореса, нервової скоромовки Вільма чи вирізьбленої дзвінкості реплік Кампінчі.

В особах Кампінчі й Тореса зійшлися на двобій два протилежні світи. Перший — сухий, стислий, неначе зійшов зі сторінки англійського журналу. Короткою фразою, тихо сказаною, але чутною в найдальших рядах, він при допомозі непомітного руху руки малює різкий та вражаючий образ. Другий — важкий, масивний, якийсь аморфний. На половині фрази вже підносить голос до крику, б'ється в груди і закачавши широкий рукав тоги, загрожує стиснутими п'ястками кожному противникові.

Це два протилежні світи — дві різні Франції. Перший — Франція Сірано де Бержерака, Анатолія Франса, що під блискучою спокійною зовнішністю ховає гарячий вогонь почуття. Другий — це чужа й аморфна, що ледве вималюється за важкою поstattтю Тореса — Франція можливого жовтня, коли фригійська шапка заміниться червоноармійською безкозиркою.

В цей мент, при цьому порівнянні стає ясною ця постать в широкій тозі, що на ньому схожа на робочий халат, з засуканими рукавами, з револьвером в руці і з вигуками, що так нагадують своїм цинізмом перші большевицькі окупації українських міст.

Тихий голос Голови примушує залю напружувати увагу, щоб почути, як в урочисту тишу залі різким дисонансом вдирається голос підсудного. Він говорить багато і говорить з насолодою. Недовірливий і полохливий під час промов інших, він під час власної промови відчуває справжнє захоплення. Руки його гострі й несподівані. Вони подвоюються, коли не вистачає слів чужої путаної мови.

Під час своїх промов він раз-у-раз поглядає на Тореса, що, прижмуривши одне око, методично махає головою. Але варто останньому спинити цей методичний рух, як підсудний починає плутатися, а іноді замовкає на півслові: чи не сказав чого зайвого?

Але зайве сказати важко. Всяке необережне його слово покривається негайно низьким голосом Тореса. Торес несподівано схоплюється і, не чекаючи жодного дозволу, кидає репліку за реплікою. Але часто він довго сидить і задоволено прикивує, коли над ним брешуть сухий, іноді метальовий, іноді крикливий голос підсудного.

Два рази з подробицями оповідає сцену вбивства. Два рази слово в слово, але при оповіданні вдруге вже не має того запалу й захоплення, того цинічного нахвалювання, що викликало нервовий рух серед публіки. Тепер Шварцбард дивиться не лише на Тореса, але й раз-у-раз поглядає на Кампінчі, стараючись

прочитати на його зімкнутих устах несподіване, але невідкличне питання:

— Чи були в червоній армії?

Цього питання Шварцбард не чекав і тому мовчить. Замість різких і гострих слів — ледве чутний шепіт.

— Ні, — вскакує Торес.

— Ні, — як луна повторює Шварцбард.

— Ні? А чи не писали ви в 1923 р. статтю в американському жидівському журналі, в якій описуєте свою подорож по Україні як червоноармієць?

Западає цілковита мовчанка. Шварцбард безрадно ворухить губами. Торес підскакує, але в цей мент Голова Суду надіває шапку. Кінець засідання.

Присутні довго не розходяться. Збираються групами, шепочуться, переказують враження. А враження — звичайно — протилежні.

— Чекіст, чекіст. Я ці очі бачила в Че-Ка, як розстріляли мого чоловіка, — чути з однієї групи.

— Какая искренность, какая искренность, — доноситься з іншої.

Лише французи без суперечки сходяться в одному, спускаючись по широким сходах Палати Справедливости:

— Що за надзвичайний голос у цього Торе-са!

ДРУГИЙ ДЕНЬ

Не зважаючи на ясний полудень, висока зала по-вчорашньому повна м'якої імлі. Публіки мало — всі рахують на неакуратність французьких суддів і зала наповняється поволі.

В публіці тихі розмови. Кожен оглядаєть-

ся і понижує голос, бож не знаєш, хто сидить поруч. Ненависти нема, але є глибоке невдоволення. Але одночасно, в міру того як атмосфера все більше напружується, здається, що все ось-ось з'ясується.

Невже ж цей солідний, з патріархальною бородою жидівський письменник може думати серйозно, що С. Петлюра був погромщиком? Невже він може не розуміти тієї прірви, в яку Шварцбард штовхає майбутнє жидівського народу?

Але в цей мент патріархальну бороду закриває знайома постать українського ренегата - запродаця і жагуча хвиля підноситься до серця. Згадується вигодована й самовпевнена постать Винниченка, що промайнула вчора, спустивши очі. Прослизнула повз лаву старих товаришів і співробітників попід руку з новим товаришем і співробітником, колишнім членом бундівського комітету...

Рівно пів на другу:

— Суд іде, прошу встати! — Заля затихає.

Другий день процесу почався з допиту свідків. Голова Суду наказує кликати почерзі.

Першим зізнає поліціант Мерсьє, який заарештував Шварцбарда й який був свідком вбивства. Оповідуючи, Мерсьє каже, що Покійний впав після другого чи третього пострілу й Шварцбард стріляв у лежачого. Шварцбард протестує і доводить, що стрілив у Покійного, поки той стояв, а решту набоїв випустив у бік. Свідок впевнено каже, що бачив, як вбивник стріляв у лежачого.

Далі зізнає поліціант Менсьє, який прибіг на місце злочину і відпроваджував Покійного до шпиталю, а потім прийшов до комісаріату й

приніс вістку про смерть. Це йому скочив на шию Шварцбард і сердечно тис руку за вістку.

Черговим мав зізнавати поліціант Дюфльо, але він настільки хворий, що не може говорити й його виводять зі залі. Зізнає комісар поліції кварталу Одеон, до якого привели Шварцбарда після злочину. Тут заходить розходження в пояснюванні, чому радів Шварцбард.

Шварцбард твердить, що він зрадив, коли довідався, що дійсно вбив С. Петлюру, а не ко-го іншого. Комісар каже, що Шварцбард зрадив вісткою про саму смерть. Шварцбард настоює на своєму.

Адв. Кампінчі питає просто:

— Ви хотіли убити С. Петлюру — так, чи ні?

— Так.

— Чи були ви задоволені, вбивши його — так, чи ні?

— Так, — відповідає вбивник.

Голова Суду питає, чи був задоволений Шварцбард, виконавши свою помсту. На це вбивник відповідає позитивно.

— Цього мені досить, — каже Голова.

Вводять чергового свідка — інспектора Горе, якому було доручено зробити анкету про Шварцбарда і С. Петлюру.

Дальший свідок — капітан і інженер Бесеньє показує, що Покійний С. Петлюра впав після третього пострілу, а Шварцбард стріляв у лежачого, нахилившись над ним.

Черговий зізнає лікар Поль, що робив секцію тіла Покійного й склав акт. Лікар каже, що тільки одна куля попала в Покійного з горизонтального напрямку, хоч підсудний і То-

рес твердять, що всі кулі були випущені в Покійного, коли той стояв. Після категоричної заяви лікаря, що решта куль попала в лежачого, Голова Суду каже:

— Отже, нема ніякого сумніву, що тільки один раз стрілено в Покійного просто.

— Так, — додає лікар Поль, — тільки раз. Решта пострілів була направлена в Покійного зверху вниз, тобто в лежачого.

Адв. Торес, діставши з кишені бравнінга, починає показувати, що не можна було стріляти в лежачого, судячи по опису входу й виходу куль. Але лікар Поль відповідає дуже чемно й рішуче:

— Схиляючи голову перед вашим талантом адвоката, я вважаю, що наука все ж точніша від всяких гіпотез. Мій довголітній лікарський досвід, моє знання, яке маю, не дозволяють мені прийняти вашу гіпотезу.

Адв. Кампінчі каже, що коли взяти до уваги зріст Покійного (1 м. 71) і зріст Шварцбарда (1 м. 63), то не можна допустити, щоб нижча людина стріляла до стоячого так, щоб кулі пронизували тіло зверху вниз.

— А крім того, я не розумію, для чого ці дискусії.

— Досить того, що присяжні зрозуміють, — відповідає Торес.

Після цього нагадується справа статей в «Тризубі», що їх Шварцбард називав погромницькими. Шварцбард починає викручуватись, бож таких статей не було. Торес, бачучи хитке положення клієнта, називає кілька статей з «Тризуба» і каже, що він має їх переклад. Кампінчі просить його подати ці переклади, щоб не перекладати ще раз. Але Торес відмов-

ляється і тому вирішено дістати ті статті й їх перекласти. Таким чином цю справу знову відложено в рамках тактики Тореса затемнювати справу.

Вірменин Бугдайджан свідчить, що бачив, як Шварцбард стріляв у лежачого. Вчитель англійської мови п. Смит так само зізнає, що бачив, як Шварцбард стріляв у лежачого. Не пригадує собі, чи С. Петлюра впав після четвертого пострілу чи після п'ятого, але пригадує, що останні кулі вбивник направив у лежачого.

Підноситься справа про те, чи С. Петлюра кричав щось під час пострілів. Одні свідки кажуть, що чули, навіть ніби французькі слова. Інші кажуть, що чули слова, але не зрозуміли їх. Шварцбард впевняє, що нічого С. Петлюра не говорив, хіба були це викрики болю.

Шварцбард каже, що він добре стріляє, що його раніше за це звали Вільгельмом Телем. Тому він підкреслює, що останні постріли свідомо випустив в землю поруч лежачого.

— Вільгельм Тель добре стріляв в яблука, а ви хвалитесь, що добре стріляєте в людей, — завважує Кампінчі.

Два дальші свідки-французи нічого нового не вносять, бо були доволі далеко від місця вбивства.

При бар'єрі свідків появляється дружина вбивника, пані Шварцбард. Але вона відразу ж відходить, бо по французьких законах близькі родичі не можуть свідчити.

Шварцбард, майже після кожного свого пояснення, добре вивченого, каже «воалья», як цирковий фокусник. Коли він починає плута-

тись, його перериває Торес і починає сам говорити та пояснювати.

Нарешті скінчилося зізнавання свідків, що говорили про сам акт вбивства. Починають викликати свідків, які можуть свідчити відносно особи Головного Отамана й його діяльності.

Першим викликають князя Яна Токаржевського-Карашевича.

Князь Токаржевський оповідає, що знав Покійного Пана Отамана давно. Уважає його людиною абсолютно чистою морально, з високо розвиненими моральними якостями, вельми всіми поважану. Тому, що вбивник намагається кинути тінь на світле ім'я Покійного, свідок категорично протестує проти всяких наклепів і каже, що власне своїми моральними якостями, своїм милим і добрим характером Покійний С. Петлюра чарував людей і здобув пієтет навіть у тих, хто політично був не з ним.

Він кожному, кому міг, приходив з допомогою, навіть матеріальною і навіть тоді, коли сам жив дуже просто й дуже скромно. У своїй діяльності Пан Отаман був прихильником національних меншин, протегував їх, в тому числі й жидів, завжди був проти погромів і проти них боровся всіми засобами.

Головного Отамана поважали й підтримували всі українські патріоти, навіть ті, що не погоджувалися з ним в політичних питаннях. Наприклад сам свідок — по своїх переконаннях належить до правих кол, але уважав Пана Отамана вождем української нації, бо справді таким С. Петлюра був. Він ніколи не був диктатором, але правним Головою Держави. Він був на чолі армії, але ж були й командарми, які відповідали за військо.

Адв. Торес задає хитре питання: чи дійсно С. Петлюра командував армією і чи був її начальником?

— Він був на чолі армії як верховний командувач, так само як п. Думерг є на чолі французької армії, — відповідає свідок.

— Але ж від того його відповідальність за погроми не зменшується, навіть коли він мав відповідальних командирів, — заявляє Торес.

— Якщо так, то тоді й я приймаю на себе відповідальність, хоч тоді я був у Римі й Царгороді на українській дипломатичній службі. Відозви й накази Покійного С. Петлюри доводять, що ми робили все, щоб боротися з погромами.

— Але ж так можна обвинувачувати кожного, хто стоїть на чолі, — каже адв. Кампінчі. — Шварцбард запевняє, що С. Петлюра, коли сам не робив погромів, то толерував їх, допускав і вмивав руки як Пилат. А ось у моїх руках цілий збірник наказів, постанов, відозв Отамана С. Петлюри й його уряду проти погромів і проти тих, що чинять погроми. Цей збірник має біля 300 сторінок. Ви його не маєте, метр Торес?

— Ні.

— То я вам можу переслати один примірник.

Адв. Торес помітно схвилюваний, почувася перемогу Кампінчі. Починає несамовиту промову про страхіття, що чинилися в Проскуріві, Житомирі і т. д. І все своє красномовство звертає на обвинувачення С. Петлюри в погромах.

Адв. Кампінчі відповідає, що не можна скидати відповідальности на С. Петлюру за ті

погроми, що відбулися в Україні. Адже погроми робили й денікінці, і большевики, і просто анархічні банди. Київ переходив з рук у руки 19 разів і кожна армія робила погроми. — Чому кидаєте обвинувачення тільки на С. Петлюру?

— Ні, — каже Торес. — Я знаю, що погроми чинили й денікінці, і навіть (нерішуча пауза) большевики. Я бороню Шварцбарда тому, що він обвинувачує і С. Петлюру в погромництві. Я бороню тезу мого клієнта про відповідальність і С. Петлюри за ті погроми, що чинилися його армією.

— Ваша заява про те, що погроми чинили й большевики, дуже цінна в ваших устах, — відповідає Кампінчі. — Але раджу вам прочитати цей збірник офіційних матеріалів, що вийшов напередодні процесу, щоб переконатися, що С. Петлюра абсолютно не винен у погромах.

Голова Суду оголошує перерву.

Після перерви викликають як свідка старшину Української Армії п. Нестеренка, який зізнає, що погроми, якщо траплялися, то завжди каралися. Українське командування вживало заходів для їх попередження, творило спеціальні суди, комісії тощо. У Кременчуці на очах свідка покарано винних за крадіжки. Що ж до відношення до жидівської людности, то свідок каже, що в Проскурові суд, до якого належав і свідок, оправдав 25 жидів, яких було важко обвинувачено.

Але горе в тім, що свідок не говорить по-французьки й мусить зізнавати через перекла-

дача-жида, що говорить по-російськи. Цей перекладає неточно, або просто неповно. Торес, почувши про Проскурів, перекрутив зізнання свідка й громовим голосом виголошує промову, що — мовляв — після проскурівського погрому покарали жидів. А свідок був у складі суду, що судив жидів за зовсім інші справи. Цього перекладач не вияснює.

Коли викликано свідка ген. М. Шаповала, то вже був інший перекладач. М. Шаповал розуміє французьку мову й поправляє перекладача.

Ген. М. Шаповал подає загальні міркування про історію стосунків між національностями на теренах кол. Росії ще задовго до революції. Розповідає про утиски, яких зазнавали від влади українці, поляки, жиди та інші нації, що входили в склад Російської імперії. Жидів утискали так само як українців, тому ці два народи розуміли один одного й стосунки між ними були дуже добрі.

Свідок показує, що погроми 1905 р. робила російська влада, вона ж утискала жидів під час світової війни. Переходячи до постановня української держави, свідок стверджує, що український уряд був більш як доброзичливий до жидів.

Голова Суду робить перерву й свідок М. Шаповал зізнаватиме далі на третій день процесу.

Підсумовуючи другий день процесу, треба підкреслити незвиклість французької процедури. Голова Суду дозволяє адвокатам з кожного, навіть звичайного, приводу говорити цілі промови і то такого змісту, який личить в про-

мовах, що повинні виголошуватися лише після повного закінчення судового слідства, після вислухання свідків обвинувачення, цивільної сторони й оборони. Така процедура надзвичайно ускладнила слідство й допит свідків.

Адвокати посилаються на документи, яких ще не оголошено, та на свідків, яких ще не допитувано. Стверджують або відкидають події, яких ще не доведено або не відкликано. У цьому процесі, коли вже й без того цивільна сторона поставлена в тяжке становище тим, що вбивник обороняється обвинуваченням своєї жертви у погромах, отакі постійні репліки, сварка й зайві промови адвокатів незвичайно шкодять повному виясненню справи.

Особливо зловживає цим оборонець Торрес. Він мало не щоразу, як робить репліку, потрясає перед суддями й публікою якимись документами й ричить, що С. Петлюра винний, бо він був диктатором, бо він наказував робити погроми, бо він дякував Самосенку за Проскурівський погром, бо він свої накази про заборону погромів та про карі на погромщиків писав лише для Європи, а в суті речі наказував робити погроми. Кричить так, ніби все це остаточно доведено. Тим часом — нічого не доказано й не може бути доказано, бо все це ганебна брехня і наклеп.

Але мета його ясна — вбити в голови приєданих певне враження.

ТРЕТІЙ ДЕНЬ

Прокуратор повідомляє, що в його розпорядження поступив лист одного свідка. Лист дуже великої ваги, що торкається особи вбив-

ника, і тому він вважає потрібним його оголосити.

Адв. Торес піднімається і каже, що нема часу на листи, й вважає читання його непотрібним. Але адвокати цивільної сторони настаюють. Починається читання листа. Шварцбард уважно слідкує за читанням і помітно хвилюється, почувши прізвище автора — Добковського.

Зміст листа зводиться до наступного:

Добковський, що знає підкладку вбивства С. Петлори, цим листом дає знати суду, що Шварцбард зовсім не є «месником» жидівського народу, а лише звичайним агентом, посланим для вчинення ганебного вбивства. Добковський, будучи сам жидом, хоче зняти з жидівського народу відповідальність за смерть С. Петлори.

Він каже, що знає Володіна, що Володін не є анархістом - максималістом, як він себе називає, а звичайним агентом Москви для спеціальних доручень. Володіна Добковський знає і йому Володін сам признався, що причасний до вбивства С. Петлори. Володін хотів тікати з Франції, бо боявся, щоб його не покликали до слідчого, де могла б відбутися конфронтація з Пані Отамановою, яка могла б пізнати в ньому одного з людей, що обідали в ресторані Шартъє на вул. Расін якраз напередодні вбивства.

Це Володін дав адресу С. Петлори Шварцбардові, це він допомагав Шварцбардові слідкувати за С. Петлорою. Затримався Добковський зі своїми свідченнями тому, що Володін його вмовляв не говорити нічого й навіть лякав.

З Шварцбардом Добковський познайомився два роки тому через Емму Гольдман, відому анархістку, яка представила Добковському Шварцбарда як активного анархіста.

Коли судовий урядовець закінчив читання, Голова Суду, звертаючись до Шварцбарда, питає, що він скаже на це?

Шварцбард підіймається і нервовим голосом каже:

— Я не знаю його. Це жид, що грає ролю Юди відносно жидівського народу. Він зрадив жидівський народ.

Признання Шварцбарда дуже цінне. Торес, щоб згладити враження від цього признання, каже, що Добковський є свідомий провокатор, про якого писав Бурцев ще в 1918 р. Торес вважає, що не можна витратити часу на читання таких заяв.

Адв. Вільм відповідає, що свідчення Добковського не тільки в цьому листі. Тут справа в доведенні, що Шварцбард не діяв сам. І до цього оборона цивільної сторони повернеться пізніше.

Адв. Кампінчі каже, що він має листа від полк. Будакова про Проскурівський погром і він вважає потрібним його оголосити, бо адв. Торес дуже часто нагадує про цей погром у своїх промовах. В цьому листі полк. Будаків показує, що Головний Отаман ніколи не наказував робити погроми, як це твердить Шварцбард. Погроми, що були, це робота злих елементів, ворогів українського народу й його уряду. Погром у Проскурові стався тому, що там населення повстало проти української влади. Серед повстанців-большевиків було багато жи-

дів-комуністів. Отже — репресії проти кому-
ністів мали своїм наслідком погром.

Починається дискусія між Торесом і Кам-
пінчі. Торес знову потрясає списком жертв по-
грому, при чому Шварцбардова цифра 100.000
зменшилася до 1.500. Кампінчі пояснює, що
полк. Будаків ясно й недвозначно представляє
ситуацію, що була в Проскурові перед погро-
мом.

Прокуратор зазначає, що під час Проску-
рівського погрому С. Петлюра не був Головою
Директорії, тільки звичайним членом її і мав
над собою президента.

— Який є свідком адв. Тореса, — додає
Кампінчі. Заля сміється.

Торес не вважає питання вичерпаним і ка-
же — це правда, що С. Петлюра був тільки
членом Директорії, але він фактично кермував
військом. Ось В. Винниченко буде на суді свід-
ком по боці Шварцбарда і він скаже, що по-
дався до димісії саме тому, щоб не нести відпо-
відальности за погроми. Тому ж пішов у від-
ставку і Ревуцький, міністер жидівських
справ.

Адв. Кампінчі забирає слово і каже, що не
можна скидати відповідальности на С. Петлю-
ру. Адже це була війна, армія відступала. Бу-
ли відділи, що не підлягали командуванню С.
Петлюри. Чому він має нести відповідальність
за їх вчинки? Питання йде про твердження
Шварцбарда, що С. Петлюра наказував робити
погроми. А де ж докази? Де докази, що він їх
толерував? Є книга матеріалів, яка заперечує
цей закид.

Адв. Торес відповідає, що таки С. Петлю-
ра відповідальний, доказом чого може бути

справа Самосенка, автора Проскурівського погрому. Його ніби арештовано, але був він покараний щойно півтора року пізніше й то за зовсім іншу справу.

Кампінчі відразу ж парує стрілу Тореса і заявляє, що очевидно Торес зле ознайомлений зі справою Самосенка. Останній був арештований і втік, але все ж був засуджений за Проскурівський погром. Коли його впіймано вдруге, то розстріляно. В цій справі є свідки.

Щоб припинити цю дискусію, Голова Суду викликає свідка ген. М. Шаповала.

Ген. Шаповал, як військовик, свідчить, що С. Петлюра ніколи не робив погромів і робив усе для уникнення їх. Регулярна армія ніколи погромів не робила, а завжди їх припиняла. Погромами займалися банди, що ніколи не підлягали українському командуванню.

Свідок оповідає, що в 1919 р., під час наступу на Кам'янець у травні місяці, в Ориниці почався погром. Коли це стало відомо С. Петлюрі, він наказав негайно свідкові зняти ескадрон кінноти з фронту й припинити грабунки. Погром було припинено, хоч це й відбилося на операції проти большевиків. Але завдяки інтервенції жертв не було.

Ця ілюстрація зробила дуже добре враження на Суд і на присяглих.

Далі ген. Шаповал торкається українсько-російських стосунків. Він вказав на політику російського уряду, на відомі слова Валуєва, що України «не било, нет і бить не может», на закон 1876 р. і т. ін. Але прокуратор вважає, що йому доволі заяви свідка, що С. Петлюра не робив погромів, не наказував їх роби-

ти, не толерував, а боровся проти них всіми силами.

Голова Суду питає свідка, чи йому відомо, щоб С. Петлюра під'юджував до погромів.

Ген. М. Шаповал відповідає, що про це не може бути й мови, бо С. Петлюра був соціал - демократом і людиною наскрізь гуманною. Він був проти всякого насилля і проти погромів.

Адв. Кампінчі питає, чи був С. Петлюра антисемітом?

— Навпаки, — відповідає свідок. — Він був великим прихильником жидівського населення. Він був одним із творців закону про національно - персональну автономію. Я був начальником Юнацької Школи й знаю, що туди приймали жидів саме з наказу С. Петлюри.

Голова питає Шварцбарда, чи має він щось сказати?

— Ні, — відповідає той.

— А якраз зараз треба було б щось казати, — завважує адв. Кампінчі.

Далі адв. Кампінчі питає свідка, чи С. Петлюра уважав, що для державного будівництва треба притягнути всі національності України, а в тому числі й жидівську?

Свідок відповідає — так. С. Петлюра вважав дуже потрібним участь в державному будівництві й жидів. І С. Петлюру всі підтримували, в справі державного будівництва за ним ішли навіть його вороги, до яких себе зачисляє також свідок, бо належить до партії соціалістів-революціонерів.

Адв. Кампінчі питає, чи допомагали жиди С. Петлюрі в державній роботі, в справі виборення самостійности України?

— Це було одною з головних думок С. Петлюри. Але жидівське населення ділилося тоді на два табори. Один табір розумів справу української самостійности й допомагав. Доказом цього є ті жидівські партії, що йшли з українським урядом, і ті організації, що підтримували С. Петлюру й його уряд, як і ті жиди, що були в українській армії.

Але був і другий табір: табір зрусифікованих жидів, які ставилися дуже вороже до українського руху взагалі, а до його провідників зокрема. І ось Шварцбард є якраз типовим представником цього зрусифікованого табору жидів. Він жив в Україні, а й досі не знає української мови.

Адв. Кампінчі питає свідка, чи знає він тих жидів, що були членами українського уряду: Зільберфарба та Красного?

Свідок відповідає, що особисто Зільберфарба не знає, проте чув про нього. Красного знає особисто і був його приятелем. Але після того, як Красний, будучи міністром, відійшов і врешті виїхав до большевиків, він про нього не може нічого говорити.

Втручається адв. Торес і каже, що Красний був тільки урядовцем, а міністром став після димісії Зільберфарба й Ревуцького, які вийшли з уряду, щоб не відповідати за погроми. Отже — фактично, на думку Тореса, Красний був тільки урядовцем, якого призначив на цю роль сам С. Петлюра.

Адв. Кампінчі: — Ви, метр Торес, плутаєте. По-вашому — всі міністри тільки урядовці? Документи, що говорять про Красного, говорять інше. Познайомтеся з ними.

Звертаючись до ген. Шаповала, Кампінчі питає, що знає свідок про участь в українському русі таких жидів як Марголін і Юдин?

Свідок відповідає, що ці люди належать до жидівської національності й вони були з С. Петлюрою, навіть грали велику роллю. Напр. Марголін був українським послом у Лондоні.

Адв. Кампінчі запитує, чи відомо свідкові, що український уряд асигнував гроші для допомоги жертвам погромів і що ці асигнації були затверджені С. Петлюрою?

Свідок потверджує, що це йому відомо. Тоді адв. Кампінчі читає кілька прикладів, з датами документів, постанов Ради Міністрів про асигнування грошей жертвам погромів у висоті мільйонів.

Прокуратор запитує свідка, які заходи вживав С. Петлюра проти погромів?

Ген. Шаповал відповідає, що він, будучи в регулярній армії, отримував відозви й накази С. Петлюри робити заходи, щоб не допускати до погромів. Він пригадує ще раз ілюстрацію про припинення погрому в Оринині в травні 1919 р.

— Це з наказу С. Петлюри я зняв ескадрон кінноти з фронту, щоб припинити погром.

Адв. Вільм просить свідка сказати все, що він знає про Володіна.

Свідок відповідає, що Володіна він вважає агентом Москви, спеціально висланим до нього, як політичного противника С. Петлюри.

Познайомився свідок з Володіним на соціалістичному конгресі, що відбувся в Парижі 8. серпня 1925 р. Володін ніби нелегально прибув з Берліна й просив ген. Шаповала допомогти йому легалізуватися у Франції. Він приходив

до свідка часто на протязі двох місяців, вів розмови, що в них торкався особи С. Петлюри. Між іншим Володін сказав, що знає людину, яка інтересується С. Петлюрою, бо сиділа з ним у в'язниці й знає С. Петлюру як гуманного чоловіка й соціаліста.

За три тижні до вбивства, Володін знову розпитував за адресою С. Петлюри і то кілька разів. Свідок каже, що відмовився дати її, кажучи, що її не знає. Увесь цей час Володін старався увійти в приятельські стосунки зі свідком.

В день злочину, Володін був у свідка на рю Сомерар о год. 10. вранці. О 14.30. свідок зустрів Володіна на тій же вулиці, ще не знаючи про вбивство. Пішовши з Володіним на рю Расін до пекарні, почув розмови про вбивство якогось російського генерала. Володін чекав коло дверей. Коли свідок вийшов з пекарні й сказав йому, що забито якогось російського генерала, то Володін заявив: «Це напевно забито Петлюру». Свідок звертає увагу, що Володін зовсім не знає французької мови, отже від французів про це не міг довідатися.

Вривається адв. Торес і каже, що теперішнє зізнання ген. Шаповала суперечить попередньому, зложеному в часі слідства. Свідок подає факти, яких тоді не говорив. Є фотографія, на якій ген. Шаповал є з Володіним. А фотографія ця зроблена місяць після зізнань у слідчого. Кілька місяців після того, як свідок денонсував Володіна у слідчого, він умістив в своєму органі «Український Робітник» статтю Володіна.

Тут Голова Суду робить перерву, а після

перерви запитує свідка, чи той чув, що говорив адв. Торес?

Свідок відповідає, що чув і готовий дати відповідь.

Свідок у слідчого не дав повного зізнання, бо підозрівав вже, що Володін є співучасником вбивства. Зізнання могли потрапити до преси й таким чином він би втратив з ока Володіна. Тепер свідок переконаний, що Володін є співучасником вбивства.

Ген. Шаповал розповідає, що стежив за Володіним далі й тому дозволив навіть сфотографуватись з ним, навіть вмістив його статтю, щоб затримати старі відносини. Коли він остаточно переконався в причасності Володіна до злочину, зірвав з ним і зараз свідчить про це.

Торес не вдоволений цим свідченням і просить Голову переслухати свідка з його боку, який мусить виїхати й тому хоче тепер скласти свої свідчення.

Голова Суду, запитавши цивільну сторону, чи вона не має нічого проти, викликає професора Лянжвена.

Цей свідок виступає як експерт, як виразник певної opinio в справі: чи мав право Шварцбард вчинити свій злочин після того, що він бачив і пережив в Україні. І тут розіграється досить комедна сцена, бо свідок, дуже авторитетна наукова сила, каже, що, познайомившись з документами про страшні події в Україні, вважає, що справді С. Петлора несе відповідальність за ті події і що Шварцбарда все бачене й пережите могло штовхнути на вбивство.

Адв. Кампінчі запитує свідка: на підставі

яких документів знайомився свідок з подіями в Україні?

— На підставі документів, анкет, публікацій.

— Але яких? Назвіть автора, або наголовок книжки, — настоює Кампінчі.

Свідок мішається і починає говорити загальними фразами.

Адв. Кампінчі в дуже чемних і ввічливих словах каже, що справа, яку зараз розбирають, дуже складна, її треба добре знати й знати детально, а не загально.

— Чи те, що ви знаєте, пане професоре, вистачає, щоб судити про події в Україні? — питає Кампінчі.

— Вистачає, — відповідає свідок.

— Але мені, пробачте, здається, що ні. Ви не знайомі з документами.

— Оборона вимагає від мене тільки opinii, — каже свідок.

— Але opinii замало, та ще opinii, зробленої тільки на підставі одного збірника, що на нього ви покликаєтеся, пане професоре. — Що ви знаєте, напр., про наказ С. Петлюри арештувати Самосенка?

Свідок мнеться, щось говорить, але відповіді не дає. Робиться якось ніяково за свідка.

Адвокат Кампінчі задає останнє питання:

— Чи все ж вважаєте, що Шварцбард мав право бути месником?

— Так, бо Петлюра несе відповідальність за погроми.

— Коли ви мені не можете дати відповіді на конкретні питання, які показали б вашу компетентність в складних справах України,

то я не маю більше питань до Вас, — кінчає адв. Кампінчі.

Свідок покидає залю трохи засоромлений.

Входить новий свідок В. К. Прокопович. Він оповідає, що знав С. Петлюру з давніх часів, ще тоді, коли Покійний у 1912 р. редагував «Українську Жизнь» в Москві. Близьче з ним познайомився в 1918 р., після вступу німців в Україну. С. Петлюра командував Слобідським Кошем. Під час гетьманату подався в димісію і політикою не займався. Його популярність в Україні була велика. Вже з'їзд земств України обрав його головою Управи.

Літом 1918 р. був арештований і посаджений до в'язниці під охороною німців. Там пробув С. Петлюра аж до половини листопада.

— Ми хотіли визволити його з в'язниці і робили заходи перед німецькою владою та перед гетьманом, але нічого вдіяти не могли, бо він був для німців небажаний. Далі наші стосунки перервалися, бо 1919 рік я пробув під большевиками і тільки в травні 1920 р. мене було покликано на становище Голови Ради Міністрів. Тоді наші близькі стосунки поновилися.

Прокурор запитує свідка, яких мір вживав С. Петлюра для здушування погромів.

Свідок відповідає, що хоч він перебував по той бік фронту, але знає, що видавалися накази, робилися розслідування, каралося винних, про що свідчать документи.

Адв. Торес не поминув нагоди, щоб і тут напасти. Своім голосом, що справді заглушує, починає говорити, що свідок знає про погроми «тільки з літератури».

— Пане Голово, — звертається свідок до

суду, — я прийшов сюди, щоб скласти свої свідчення, а не для того, щоб мене ображали.

Ця заява зробила враження навіть на Тореса, який ніяково заворушився на свосму місці.

Прокурор запитує свідка, чи були в «Тризубі» погромні статті як твердить Шварцбард.

Свідок каже, що, будучи головним редактором «Тризуба», він тут відповідально стверджує, що статті погромного характеру не містилися, бо напрямок «Тризуба» є ліберальний. Такі закиди — це вигадки Шварцбарда. За те все, що містилося в «Тризубі» свідок бере повну відповідальність на себе.

Адв. Торес зривається і каже, що такі статті були, й починає читати у французькому перекладі уривки зі статті про жидівську колонізацію України. Він твердить, що тут «Тризуб» загрожував погромами.

Після цієї заяви Тореса здійснюється справжня буча. Вміщується адв. Кампінчі, який каже, що переклад адв. Тореса не відповідає оригіналові. Торес, не маючи аргументів, хоче перекричати всіх. Голова Суду заспокоює адвокатів і приводить до порядку.

Адв. Кампінчі розповідає присяглим про суть жидівської колонізації, дає зрозуміти політику Советів, які відбирають землю від українського автохтонного населення і передають її російським жидам, чужим людям.

Свідок Прокопович В. заявляє, що він завжди боровся проти жидівської колонізації України, проти творення жидівських республік на українській території і буде завжди боротися. Хто може погодитися з провокативною політикою большевиків, що виселюють укра-

інців на Сибір, а на їх місце садять жидів? Проти цього треба боротися в інтересах і українського, і жидівського населення. Ця колонізація викликає невдоволення українського населення, про що свідчить і Лекаш у своїй книзі, виданій після поїздки в Україну.

— Метр Торес, — питає адв. Кампінчі, — чи ви це незадоволення українського населення, якому забирають землю, називаєте антисемітизмом?

Звертаючись до свідка, Кампінчі питає, чи — на його думку — треба підтримувати жидівську людність в Україні?

Свідок відповідає, що саме така була політика українського уряду від початку його існування.

Виривається адв. Торес і знову починає говорити про погроми. Знову створюється буча. Говорить Торес, за ним Кампінчі, знову Торес, знову Кампінчі.

Торес вигукує, що коли існує телеграф і телефон, то не може бути погромів при бажанні їх стримати.

— Чи ви думаєте, — питає адв. Кампінчі, — що погроми можна спинити телеграфічним шляхом?

Торес зривається і каже, що базується на свідченнях про велику популярність С. Петлюри. Коли С. Петлюра мав популярність, то мав і авторитет, а раз мав авторитет, то мав змогу і попередити погроми, карати винних, а — мовляв — нікого не було покарано крім Самосенка.

Кампінчі відповідає, що Торес — очевидно — не знає тодішніх умовин в Україні. Торес забуває, що була війна, забуває, що міста й

містечка переходили з рук до рук з боями, забуває, що армія, на чолі якої стояв С. Петлюра, мусіла відступати перед переважаючими силами ворога. Торес не хоче знати всіх тих страшних умов, в яких перебувала армія і уряд, коли доводилося бути на клаптику території, коли здавалось, що всякі надії на перемогу втрачені.

Торес підносить справу погромів у Житомирі, підносить справу Палієнка. Адв. Кампінчі хоче відповідати, але Голова Суду каже, що слово має свідок. Тоді адв. Кампінчі звертається до свідка і просить уступити йому право голосу, на що свідок погоджується.

Адв. Кампінчі відповідає, що С. Петлюра вже тоді був головою Директорії і мав багато справ до полагодження: і армія, і промисловість, і зовнішня політика, і організація держави — все було на його голові. — Чи ви думаєте, метр Торес, що С. Петлюра мав покинути всі інші справи й займатися тільки жидами?

— Мене не обходять ніякі справи, я займаюся тільки справою погромів. Я вважаю, як і мій клієнт, що на С. Петлюру падає відповідальність за ці погроми, бо він їх допускав і не карав винних.

— А ви б хотіли, метр Торес, щоб С. Петлюра особисто судив винних і їх карав? Це вже занадто. Досить того, що він болів, коли довідувався про погроми, наказував розслідувати кожну справу, наказував судити винних, наказував карати цих винних. Він робив все, що можна вимагати від Президента. На це є докази.

Після слова адв. Кампінчі, Голова Суду

перериває засідання і переносить його на черговий день.

**

Процес іде дуже повільним темпом. Все ще допитують свідків обвинувачення. Потім підуть свідки цивільної сторони і 84 свідки оборони. Все це пояснюється особливостями французької процедури.

З якогось першого-ліпшого приводу адвокат оборони перебиває зізнання свідка, особливо того свідка, зізнання якого роблять некорисне враження, або спрямовані проти підсудного, старається його заплутати, скомпромітувати, а то й просто підіймає зовсім сторонні питання, читає документи й т. п. В оборону свідка, або для спростування заяви Тореса, виступає адвокат цивільної сторони і починається баталія між адвокатами.

Про свідка забувають і він стоїть мовчки, чекаючи своєї черги.

На таке ненормальне явище вже звернули увагу прокурор і Голова Суду. Прокурор під час допиту В. Прокоповича змушений був підкреслити, що — мовляв — тут, в суді, всі мають право голосу крім свідків. Голова також прохав адвокатів дати свідкам змогу спокійно висловитися. Але баталії між адвокатами продовжуються і наслідком цього деякі свідки позбавлені були можливості висловити те, що вони бажали подати до відома суду.

Третього дня два рази було згадане ім'я Володіна, з яким був знайомий Шварцбард, до чого він признався. Що це за Володін?

Пан Добковський, б. помічник советського комісара в Москві, в листі до прокурора ствердив, що він Володіна вважає спільником

Шварцбарда. Володін допомагав у вбивстві. Добковський вимагав викликати його і Володіна на суд і допитати. Ген. Микола Шаповал ствердив, що Володін — агент московської Че-Ка і спільник Шварцбарда. З цього всього ясно, що Шварцбард діяв не сам, а в змові з іншими людьми.

Процес готує ще багато інших несподіванок. Досі широка публіка знала тільки, що «бідний» і «чесний» годинникар — Шварцбард вбив С. Петлюру, щоб помститися за погроми. Сьогодні вже встановлено, що Шварцбард сидів у тюрмі за крадіж, що він анархіст, що він мав спільників, агентів большевицької Че-Ка. Справа відносин Шварцбарда й Володіна не є закінчена. До неї суд має повернутися.

Поза чергою було вислухано свідка Лянжвена, професора математики. Ми звикли в особі свідка бачити документ, ствердження ним бачених подій чи фактів. Свідок в нашій уяві — стверджує факти, а його висновки мають для суддів другорядне значення, бо висновки повинен робити суд. Особа, яка подає свої висновки на підставі літератури та документів, зветься експертом. З цього погляду, проф. Лянжвен являється не свідком, а сумнівним експертом, бо про справу знає тільки з однобічного пресового наświetлення.

Можна б не звертати особливої уваги на цього свідка, бо поява його не мала ніякого значення. Але в списках оборони таких «свідків» мається не менше 40-50. У цьому видно певну систему, методу оборони: внести в ясну справу вбивства якнайбільше стороннього матеріалу, щоб замаскувати перед присяглими особу вбивника та його спільників.

Шварцбард на допиті після вбивства заявив, що думка вбити С. Петлюру зміцніла в нього, коли він прочитав у «Тризубі» статті С. Петлюри, в яких той начебто закликав до погромів і до поголовного знищення всіх жидів. Адвокати цивільної сторони зажадали, щоб Шварцбард назвав ці статті та щоб їх було перекладено на французьку мову. Коли В. Прокопович складав свої свідчення, Торес почав йому дорікати цими статтями. На вимогу В. Прокоповича Торес зміг лише прочитувати надрукований в «Тризубі» лист з України, в якому оповідається, що советська колонізація України жидами викликає у місцевого населення антисемітизм. Ось і вся погромна агітація «Тризуба»!

Перші дні процесу довели до того, що оборона Шварцбарда покинула свою первісну тезу: вона мусіла признати, що С. Петлюра персонально не відповідає за погроми, несе лише відповідальність як Голова Держави за підлегле йому військо і його командирів. Ця уступка, зроблена під натиском фактів, мусить в основі змінити аргументацію оборони Шварцбарда. Бож коли С. Петлюра погромів не робив і не наказував їх робити, то жоден суд у світі не міг би винести обвинувачуючого вироку.

ЧЕТВЕРТИЙ ДЕНЬ

О год. 12.40. входить суд і засідання починається. Голова дає слово адв. Кампінчі, який хоче точно встановити, що власне оборона закидає покійному С. Петлюрі. Адв. Кампінчі звертається до Шварцбарда і питає:

— Ви склали ваше перше зізнання в такій формі: «Петлюра сам робив погроми й дозво-

ляв робити їх погромним бандам». Чи ви підтримуєте це твердження?

Адв. Торес каже, що С. Петлюра несе відповідальність за погроми.

— Я питаю підсудного, — каже Кампінчі, — Шварцбарда, чи він підтримує твердження, що С. Петлюра робив персонально погроми?

Шварцбард по своїй звичці починає оповідати, що погроми були, що різали жидів і т. п.

— Одповідайте ж на питання, — сердито каже йому Торес.

— Я вважаю, — поспішає відповісти Шварцбард, — що на С. Петлюру падає відповідальність за погроми.

— Ви склали зізнання, — продовжує адв. Кампінчі, — що в «Тризубі» покійний С. Петлюра вів погромну пропаганду. Чи ви читали там хоч одну статтю такого характеру, і чи вона, як ви претендуєте, була за підписом С. Петлюри?

— Тризуб, — це символ диявола, — відповідає Шварцбард.

У залі здивовання. Адв. Торес, почувши дивну відповідь свого клієнта, встає і відповідає, що «Тризуб» це орган петлюрівців і цілком зрозуміло, що цей орган висловлював думки С. Петлюри. Може Петлюра й не писав під своїм прізвисьцем. Це зрозуміле. Але ж це його орган.

— Тризуб, — повторює Шварцбард, — це символ диявола. Це був також символ Петлюри.

— Тс... — каже до нього Торес. В залі сміх. Адв. Кампінчі питає:

— Скажіть точно, чи ви читали «Тризуб»?

— Я ж відповів.

— Але скажіть, в якому числі «Тризуба» читали ви заклик до погрому? — настоює адв. Кампінчі.

Торес зривається з місця з гнівом:

— Не розумію вашої настирливости, метр Кампінчі, адже ж я вам вчора давав докази антисемітизму «Тризуба».

— Тоді я повторюю те, що казав учора: чи невдоволення українського населення, у якого відбирають землю і дають чужим жидам, ви називаєте антисемітизмом?

Зчиняється буча, яку спиняє Голова Суду. Чути останнє речення адв. Кампінчі:

— Моя метода, метр Торес, це точність і ясність, а ваша — загальні фрази, фрази й більш нічого. Цього досить.

Видко, що Торес схвильований. Він нервово крутиться на своєму місці. Адв. Кампінчі навпаки — почуває себе спокійно, на його устах усмішка.

Шварцбарда при цьому якось непомітно. Коли він відповідає, то якось нервово дрижить. Обличчя його помітно зблідло.

Голова кличе свідка — проф. О. Шульгина.

Свідок входить певною ходою. Стає коло бар'єри, присягає і на запрошення Голови починає оповідати.

— Панове присяжні, я прийшов сюди не для того, щоб захищати пам'ять мого вождя і приятеля. Також не для того, щоб обвинувачувати Шварцбарда. Хочу сказати, що Шварцбард не месник за жидів, а агент московської Че-Ка. Вбиваючи С. Петлюру, він виконав наказ Москви.

— Я не маю потреби захищати С. Петлюру. Ім'я його не тут судити, бо він уже увійшов в історію. Але як його співробітник і як історик, я мушу дати правдиву окраску обставин.

— Тут говориться про погроми і мого вождя обвинувачено в тому, що він і його співробітники толерували погроми. Але справа в тому, що відбувалися не тільки жидівські погроми. Трагедія була більша — був погром всієї України. Я розумію Шварцбарда, коли він говорить про нещастя жидів. Але ж це нещастя і болі всієї України. Я опублікував книжку, в якій подав документи про те, як Раковський — тодішній московський ставленик в Україні в ролі голови українського большевицького уряду — давав накази про знищення цілих українських сіл. Давав накази про погроми українців.

— Мушу спинитися над в'ясненням тих умов, в яких перебувала Україна, щоб панам присяглим було легше зрозуміти положення України та її народу. Ці умовини були страшні. По-перше панував голод. Не тому, що країна бідна на хліб, а тому, що весь хліб забирала Москва, а нам прислала тисячі людей для грабування того, що залишилося. По-друге — терор, що його запровадили большевицькі урядовці й агенти. А крім того війна і Че-Ка. Мій брат загинув з честю на полі бою, мій дядько загинув у Че-Ка. Я чудом врятувався з Києва, де й мене чекала така ж доля. По-третє — наступ большевиків викликав анархію, страшну анархію, що руйнувала всякі ознаки культурного життя.

— Був погром всієї України. Жидівський діяч Черіковер свідчить, що перший великий

погром був вчинений ще в 1918 р. большевицьким військом. Ось та атмосфера, ті умови, в яких народжувалася українська держава. Та атмосфера, ті умови — були справді важкі. Ось вам правда.

— Мене питають, які міри приймалися проти погромів в Україні. Ще в 1917 р., коли я був міністром національних справ, вже тоді існували в моєму міністерстві відділи для жидівських, російських, польських справ. На чолі кожного відділу стояла відповідна людина. Жидівські справи провадив Зільберфарб, російські — Одинець, польські — Міцекевіч. В тому ж кабінеті міністрів С. Петлюра був міністром військових справ. Разом з ним ми виробляли проект закону про національно - персональну автономію. Цей проект був затверджений нашим парламентом — Центральною Радою. Ще у 1917 р. ми випустили першу відозву проти погромів, що їх робили банди здемобілізованої і збольшевиченої російської армії, що поверталися з фронту додому. Це большевики робили погроми.

Присяглі, суд і зала уважно слухають оповідання свідка. Серед тиші він продовжує.

— Умови в Україні не кращали. Прийшли німці, большевики відступили, але тоді повстало населення проти німців, вигнало їх, і большевики знову посунули на наші землі на початку 1919 р. І це були найстрашніші часи не тільки для жидівського населення, але й для всієї України. Це часи найстрашніших погромів в Україні. Чому С. Петлюра не перешкодив тим погромам? Тут мушу знову з'ясувати й проаналізувати деякі моменти, з яких буде

видніша й зрозуміліша тодішня ситуація як влади, так і особи Симона Петлюри.

— С. Петлюра був членом Директорії і видав військовими справами. Це так. Але мушу попередити, як історик, що спеціально цікавиться історією великої французької революції, що є різниця між тодішньою Директорією у Франції і Директорією в Україні. Французька Директорія це був виконавчий орган. Наша Директорія — колективна президія. Отже — і функція кожного члена нашої Директорії різнилася від функцій членів французької Директорії.

— Не забувайте, панове, що тоді ж була увесь час війна. Повторюю: була війна страшна, була завзята боротьба з ворогом, що наступав переважаючими силами, маючи крім рушниць і шабель чудову зброю — агітацію. Найбільші погроми, як ось в Проскурові та Житомирі, власне, трапилися в ментах нашого відступу, як наслідок тієї анархії, яка йшла за нашим відступаючим військом.

— Не треба забувати й про нашу анархію. В більшості ми були патріотами, що йшли з наказу більше свого національного чуття, як з наказу мобілізації. До патріотів пристало багато темного елемента, що хотів погріти руки в ті непевні й мінливі часи. Большевики обіцяли усім рай і це не могло не вплинути. З'явилися банди всякого гатунку, що то приставали до нашої армії, то переходили до большевиків. За вчинки цих банд ніхто не може відповідати, бож це не були регулярні дисципліновані відділи.

— Нарешті, третій момент — С. Петлюра був тільки членом Директорії по військових

справах. Фактично військом керували інші люди. Отже, С. Петлюра не може нести виключної відповідальності за те, що діялось в ті часи. Що С. Петлюра мав авторитет і популярність — це правда. Це так. Він умів керувати, вмів знайти дорогу до людської душі і промовляти до неї. Він був добрим організатором, не будучи військовиком.

Але фактичний авторитет і фактична популярність С. Петлюри починається тільки з середини 1919 р., коли він взяв до своїх рук керування Армією. Він реорганізував її, повів наступ на Київ і прогнав большевиків. Тоді установився його авторитет як вождя.

Будучи прихильником задоволення потреб національностей, що живуть в Україні, в тому числі й жидів, він робив усе, щоб перешкодити погромам, і треба сказати, що власне тоді, коли ним реорганізована і здисциплінована Армія пішла в наступ, хвиля погромів спинилася. Авторів погромів каралося суворо. С. Петлюра видавав відозви й суворі накази, призначав комісії для розслідування погромів, вишукував винних, давав гроші пошкодованим.

— Чому важко було боротися проти погромів? На це є причини й дуже серйозні. По-перше: антисемітська політика російської влади до революції не могла не лишити своїх наслідків. Коли в 1917 р. вибухла революція, то пропаганда антисемітизму припинилася. Жидівська людність, відчувши волю, по-різному використала цю волю. Сталася дивна річ. Велика частина жидівського населення стала комуністами. Ніхто ж не заперечить, що жиди прийняли участь в комуністичних організації-

ях і навіть стали на чільні місця в комуністичній владі у Москві.

А Україна ж вела війну проти комуністичної Москви. Це також не могло не мати наслідків. Цікаво, що Москва це розуміла. Тому на український фронт большевики послали полки, що в значній мірі склалися з жидів. Такі полки були й вони билися з нашим військом, — а це так само мало свої наслідки. І це треба знати, щоб зрозуміти тодішні відносини.

С. Петлюра в ті часи зробив усе, щоб оберегти нещасне жидівське населення, яке найбільше терпіло від анархії. С. Петлюра не був антисемітом. Це була гуманна людина, з ліберальними поглядами, людина, що ставилася прихильно до жидівської людности.

Прокуратор питає свідка про те, які міри, крім надзвичайного закону про національно-персональну автономію, вживав Покійний, щоб попередити погроми?

Свідок відповідає, що жидам надано право мати власний парламент, власні школи, право самоорганізації, словом — вони становили б майже державу в державі.

С. Петлюра давав накази — писані, друковані й усні підлеглим йому командирам частин. Більше того — жидів допускали до участі в будіванні української держави. Свідок називає прізвища жидівських діячів, що займали високі державні пости: Зільберфарб був міністром жидівських справ, після нього був Гутник, опісля Красний (аж до 1923 р.); Гольдельман був міністром праці, Марголін був послом у Лондоні і українським сенатором.

Прокуратор запитує, чи всі ці заходи відповідали думкам С. Петлюри?

— Безперечно, — відповідає свідок. — При вироблянні багатьох з них С. Петлюра брав особисту участь.

— Чи були українські гроші з написами жидівською мовою? — питає прокуратор.

— Так, — відповідає свідок, — були.

Підіймається Шварцбард і каже:

— Пан Шульгин — добрий історик, але він не військовий і на конфронтації він мені не відповів на питання про погроми. Він каже, що він прихильник жидів і був ним завжди. Але коли трапилися погроми в Росії, — себто в Україні, — в 1910-11 роках, то він писав проти жидів і особисто вів погромницьку агітацію в Києві... А й сьогодні п. Шульгин каже, що я убив Петлюру, бо я жид..

— Ні, тому, що він є большевик, — не повертаючись до підсудного, відповідає свідок. А щодо закиду в антисемітизмі, то очевидно підсудний плутає мене з Васи́лем Шульги́ном, моїм одноіменником, з яким я не маю нічого спільного.

Шварцбард мовчить і свідок продовжує:

— Шварцбард убив С. Петлюру не тому, що він анархіст, а тому, що він звичайний агент московської Че-Ка. А щодо погромів, про які говорить Шварцбард, то тоді я був у Парижі. Коли я довідався про погром у Проскурові, то бачився в Парижі з представниками жидів, з ними обговорював ці страхіття і разом реагували на них перед українським військовим командуванням. Винних покарано. А як стався цей погром, то про це варто почитати книжку російського революціонера Небутова, який

описує, як він організував повстання в запіллї армії і як він посилав організаторів повстання до Проскурова, після чого й стався погром.

Щодо Житомира, то винен Палієнко, який був за це засуджений, а не покараний тому, що втік до большевиків.

Адв. Торес переходить в атаку й звертається до свідка:

— Ви кажете, що ви історик. Але мушу сказати, що в той час, як цей (показує на Шварцбарда) бився за Францію, ви були послом німецького ставленика — гетьмана Скоропадського в Болгарії. І ви називаєте підсудного большевиком.

— Коли так кричати, то не можна говорити, — відповідає свідок. — Я відповім на цей закид. Я не підписував Берестейського миру, не погоджувався з ним і не пішов до гетьмана на службу. Згодом я пішов на дипломатичну службу, щоб мати змогу трактувати з Болгарією і Францією. Я намовляв Болгарію підписати сепаратний мир з Антантою. З Болгарії я приїхав до Парижу й тут був прийнятий чільними особами.

Адв. Торес перериває свідка своїм громовим голосом і починає закидати зв'язки з ворогами Франції, іронічно називаючи свідка «пане амбасадоре».

— Прошу без іронії, — відповідає свідок. Прошу мені дати змогу говорити. Я був у Франції і був прийнятий Клемансо, якому мої симпатії до Франції відомі.

Адв. Торес рішає повести атаку на свідка з іншого боку:

— Які докази у свідка, що Шварцбард большевик? — гримить він.

Свідок каже, що він глибоко переконаний в цьому й на це має аргументи.

Чубар не раз говорив, яке значення має С. Петлюра в Україні, що петлюрівці ведуть велику роботу проти комуністів, що С. Петлюра й його уряд небезпечні для Советів. Коли в Польщі до влади прийшов Пілсудський, то большевики в ньому вбачали ясну небезпеку для себе. Відчуття цієї небезпеки вони не ховали, докази чого є статті, напр., в «Українських Вістях», які були знайдені у Шварцбарда.

— Докажіть, — гримить Торес, — що Шварцбард належить до большевиків і що має з ними зносини... Він — анархіст, а між цими групами є відома різниця. Він є членом тільки Ліги Прав Людини...

— Ліга Прав Людини і вбивство людини — добра атестація для Шварцбарда, — вставляє адв. Кампінчі. В залі сміх.

Торес дивиться на Кампінчі, не знаючи, що сказати. А потім починає:

— Чи відомо п. Шульгинові, що комуніст не може бути членом Ліги Прав Людини?

— А анархіст? — питає спокійно адв. Кампінчі.

Торес починає хвилюватись.

— Коли свідок небезпечний, — каже проф. О. Шульгин, — його намагаються компромітувати. Коли нема аргументів, то беруть криком. (В залі сміх). Але я маю аргументи.

Розгніваний Торес звертається до Голови Суду і заявляє, що адвоката не можна так інтерпелювати...

— І ви просите захисту в Голови Суду? — вставляє Кампінчі. — Ви ж сам захисник...

Зчиняється буча. Адв. Торес з гнівним ви-

глядом падає на своє місце, не знаходячи слів для виявлення своїх почувань. До нього підходить Кампінчі і тихо каже:

— Слухайте, метр Торес: Ви називаєте свідка протегованим німцями, а потім жалієтесь на образу. Так не годиться.

Проф. Шульгин звертається до Голови Суду:

— Дозвольте, Пане Голово. Дозвольте мені говорити, або я собі піду геть.

Голова дає знак і свідок продовжує:

— Болгарія це країна, що існує, і я мусів нав'язати з нею зносини. Це просто і ясно. Що ж торкається моїх симпатій, то я даю тут два листи: один від ген. Табуї, другий від ген. Фреденберга. Обидва вони писані цього року.

Свідок передає листи адв. Кампінчі, який їх читає. Ці листи виставляють як свідка, так і С. Петлюру, в найкращому світлі й говорять про їх симпатії до Франції.

Підіймається адв. Торес і з іронією починає читати листа С. Петлюри з 1918 р. до німців. Але читає тільки перші фрази й далі читати не хоче, бо це є лист протесту проти німецьких утисків в Україні.

Цей маневр парує адв. Кампінчі, дуже гарно збиваючи Тореса:

— Ви говорите про Україну так, наче б це Франція. Адже ж Україна тоді боролася за свою самостійність. Вона боролася з поляками, росіянами, большевиками. Ясно, що вона прийняла підтримку Німеччини. Це було її право. Але коли французькі, підкреслюю — французькі генерали листами з цього року, метре Торесе, з 1927 р.! — говорять про приязнь С.

Петлюри, то ми не можемо сумніватися щодо його відношення до Франції...

Торес не здається і каже, що «дивна ця приязнь».

Адв. Кампінчі питає свідка, чи правда, що С. Петлюра був заарештований німцями.

— Так, — відповідає свідок. — І сидів під німецькою сторожею.

— Хто вигнав німців з Києва? — знову питає Кампінчі.

— Симон Петлюра, — відповідає свідок.

Адв. Торес ще раз зривається з місця, ревучи на всю залю, і читає якусь телеграму з лютого 1918 р., з якої виходить, що С. Петлюра був призначений командуючим цілою армією і пішов наступом на Харків. З цього Торес робить висновок — пішов в наступ разом з німцями...

— Метр Торес, — спокійно відповідає Кампінчі, — ви помилилися датою. С. Петлюра був призначений командуючим Слобідським корпусом не в лютому, а в січні, коли ще німців в Україні не було. Він пішов проти большевиків сам, без німців. Погляньте уважніше на дату наказу...

Адв. Торес, остаточно збитий з пантелику, переконується в своїй помилці, довго водить навколо очима й нарешті сідає.

Голова Суду, скористувавшись затишшям, викликає нового свідка, проф. Кльода, який на домагання слідчого робив експертизу розумових здібностей і психічного стану Шварцбарда.

Свідок каже, що експерти признали Шварцбарда відповідальним за свої вчинки. Він тільки робить враження фанатика.

Адв. Торес дякує проф. Кльодові за зізнання і просить підтвердити його слова про те, що Шварцбард робить враження щирої людини. Свідок повторює, що Шварцбард ніби таке враження робить.

Дальший свідок, ген. О. Удовиченко заявляє, що погроми в Україні чинили нерегулярні частини, кримінальні елементи, спеціально післані большевиками, агітатори тощо.

Прокуратор питає свідка, що він може сказати про походження погромів.

Ген. Удовиченко оповідає, що однією з причин погромів була та агітація, яку вели большевики з одного боку й прихильники старої Росії з другого. З тією агітацією було дуже важко боротися в часи страшної анархії, яка постала наслідком революції, в час війни, ареною якої була Україна.

— Дальшою причиною погромів було те, що перед війною українське населення штучно настроювала проти жидів російська влада. Ще перед війною відбувся саме у Києві процес Бейліса, якого офіційно обвинувачувано в ритуальному вбивстві. Коли настала революція, то більшість жидівського населення стала на боці большевиків — ворогів української державности й незалежности. Це ще більше ускладнило боротьбу української влади проти антисемітської пропаганди, що її провадили темні сили.

Адв. Торес перебиває свідка, кажучи, що перед війною антисемітизм був штучний, а після він став натуральним.

— Ні, — каже свідок, — перед війною погроми дозволялися російською владою, а після

війни українська влада переслідувала антисемітизм.

Голова Суду питає, чи свідок може щось сказати про саму справу вбивства.

— Ні, — відповідає свідок.

Адв. Торес, витягає книжку, що її видав Жидівський Комітет про погроми в Україні. Звідти він читає, що козаки дивізії ген. Удовиченка вчинили два погроми — 24. травня 1919 р. і 11. червня того ж року. Адв. Торес питає, що зробив ген. Удовиченко, щоб покарати винних.

Свідок відповідає, що погром 24. травня неправдиво приписаний його дивізії, бо вона тоді стояла за Збручем і тільки 31. травня рушила в наступ на Кам'янець. Свідок категорично відкидає цей наклеп, що ніяк не відповідає дійсності. Так же категорично відкидає свідок і закид щодо другого погрому.

Адв. Торес питає свідка, чи покарав він винних за погром у Шаргороді з 3. листопада 1919 р.

Свідок відповідає, що справді тоді в Шаргороді був заколот і грабіж...

— Ось вам признання, — перебиває Торес.

— Грабіжи чинила озброєна банда, яку я роззброїв і розігнав, припинивши погром, — відповідає спокійно ген. Удовиченко. — І я можу категорично ствердити, що ні один жид не згинув від рук вояків Третьої Дивізії.

— А звідки ж мертві? — питає адв. Торес.

— Коли йде бій, коли відкритий вогонь, то падають не тільки жиди, але й християни, — відповідає свідок.

— Це теж признання, — кричить Торес. — Але буде конфронтація з урядовцями міні-

стерства жидівських справ і з міністром жидівських справ.

Побачивши, що свідка збити трудно, Торес переходить до іншого способу.

— Хто вами командував? — питає він.

— Тютюнник, — відповідає свідок.

— А хто командував всіма арміями?

— Ген. Осецький.

— А хто був над ним?

— Головний Отаман С. Петлора, — спокійно відповідає свідок. — У той час він був членом Директорії і наглядав над військовими справами.

Підіймається адв. Кампінчі і каже, що адв. Торес нарочито не хоче розуміти свідка й намагається його заплутати, що проте не вдається.

— Метр Торес, — каже він, — як ви не розумієте і не знаєте тієї ієрархії, що була в українській армії, то це значить, що ви слабо підготовані до процесу.

— Скажіть, — звертається він до свідка, — чи був спинений погром у Піщанці в 1919 р.?

— В кінці літа, — відповідає свідок, — 1919 року, в самій Піщанці були сильні бої з ворогом. Коли частина моєї дивізії зайняла село, жиди дуже добре віднеслись до козаків. Але дві години пізніше, під натиском ворожих сил, моя частина мусіла відступити з Піщанки, а надвечір ми знову з боєм взяли місцевість і застали там большевиків, що робили погром. Прихід наших частин врятував жидів від погрому і я отримав подяку від місцевого жидівського населення, а крім того дав з військового обозу коло 20 підвод, щоб відправити погромлених до Жмеринки.

Щоб рятувати ситуацію, яка обертається в його некористь, Торес починає громову промову про те, що регулярні частини чинили погроми. Але ці його промови вже не роблять враження, бо він повторюється.

Свідок знову категорично спростовує твердження Тореса про те, що регулярні частини чинили погроми. Адв. Кампінчі, встряваючи в спір, каже, що адв. Торес висовує нову тезу, легшу від Шварцбардової, і при цьому Кампінчі заявляє, що Торесові ніколи не вдасться довести персональну відповідальність С. Петлюри за погроми.

— С. Петлюра несе відповідальність як шеф, — реве Торес.

— Чи С. Петлюра перешкоджає своїми відзовами й наказами пограмам? — питає Кампінчі свідка.

— Так.

Торес знову зривається з криком, що С. Петлюра не карав винних і т. п.

— Метр Торес, — звертається адв. Кампінчі, — ви весь час пробуєте виплутатися з тієї небезпечної тези, яку взялися захищати. Шварцбард говорить, що С. Петлюра персонально наказував робити погроми, але ви вже такої дурниці не говорите, тільки обвинувачуєте С. Петлюру як шефа. Але обвинувачуєте тільки повтореннями, фразами, не маючи ніяких доказів. А ви, — раптово звертається Кампінчі до Шварцбарда, — знайте, що ви вбили неповинну людину, розумієте...

Шварцбард здригнувся. Заля притихла. Ці слова зробили колосальне враження. Всі звернули очі на вбивника, який закліпав очима і

зблід. Навіть Торес застиг на своєму місці і мовчки вп'ялив очі в адв. Кампінчі.

— Так, метр Торес, — тихо закінчив Кампінчі, — а ви його захищаєте загальними фразами.

Адв. Торес, почувавши перемогу Кампінчі, каже, що адв. Кампінчі втомлює суд і присяглих своїми свідками, яких виставлено коло 40, а часу ж мало.

На це відразу Кампінчі відповідає:

— Ви мене обвинувачуєте, що я виставив 40 свідків, але ви кличете 84, а серед них професор Лянжвен, якого му вчора слухали, Леон Блюм, графиня де-Ноай... (в залі сміх), які ніколи в Україні не були й знайомилися з станом в Україні тільки з літератури, так само як і ви, метр Торес (в залі сміх).

І не даючи одуматися Торесові, Кампінчі задає свідкові питання:

— Що ви можете додати до вашого зізнання?

— В тому районі, де я оперував з мою дивізією, — каже свідок, — ніяких погромів не було. Маю у себе три адреси, написані жидівським населенням, що дякує мені за охорону перед грабінництвом большевиків і банд. В моїй дивізії було 8 старшин, одружених з жидівками.

Голова просить свідка доставити в суд ті адреси, що про них свідок говорив, бо ці документи свідчили б в користь української армії.

Входить черговий свідок — п. М. Шумицький. Прокуратор питає його про особу С. Петлюри та про погроми.

М. Шумицький згадує С. Петлюру дуже гарними словами. Оповідає, де з ним познайо-

мився, де з ним працював. Спогади п. Шумицького торкаються ще військових з'їздів, Військового Комітету, якого членом був свідок. Що ж до антисемітизму С. Петлюри, то свідок рішуче спростовує такі наклепи, розповідаючи, що С. Петлюра приймав особисту участь в редагуванні закону про національно - персональну автономію, в утворенні міністерства жидівських справ, давав накази для армії тощо.

Голова питає свідка про вбивство.

— За кілька тижнів до вбивства, — каже свідок, — я помітив, що за мною слідкує якийсь невідомий чоловік, що настирливо ходив за мною всюди. Я гадав, що це слідкують за мною, але яке ж було моє горе, коли я довідався про вбивство мого шефа й приятеля — Пана Отамана. Тоді я зрозумів. А в день вбивства, коли я ходив до шпиталю віддати останню пошану тілу С. Петлюри, то перед шпиталем бачив кількох людей, які не ховали своїх радісних облич. Один з них ішов за мною аж додому.

— Чи знаєте Шварцбарда? — питає Голова.

— Ні.

Зізнання п. Шумицького зробило враження. Торес, що в таких випадках завжди зривається з місця, щоб відвернути увагу присяглих від діла, зразу ж переходить до погромів і заявляє, що він отримав телеграму від Ревуцького, що був міністром жидівських справ після Зільберфарба. Ревуцький протестує проти того, що ніби цивільна сторона виставила його свідком як приятеля С. Петлюри.

— З якої дати телеграма? — зразу ж питає Кампінчі.

— Я її отримав сьогодні ранком.

— Не в тому річ, — каже адв. Кампінчі, — а в тому, що я категорично й формально стверджую, що цивільна сторона не виставляла Ревуцького по своєму боці і що я не назвав ні одного разу цього прізвища. Дивіться, ось список жидівських міністрів і серед них немає прізвища Ревуцького.

Трохи збентежений, адв. Торес, звертаючись до прокуратора, каже, що прізвище Ревуцького поставлене в акті обвинувачення по боці цивільної сторони.

— А ні, — встає прокуратор, — тут я вже протестую. В акті обвинувачення навіть не згадано Ревуцького. Раджу уважніше прочитати цей акт.

Весь ефект від телеграми Ревуцького, що на нього розраховував Торес, — пропав.

Торес сів на місце, здивовано поглядаючи на телеграму, кидаючи злобні погляди в бік Кампінчі, і нарешті, набравши духу, заревів:

— Коли вам мало свідчення Ревуцького, що подався до димісії, щоб не брати на себе відповідальности за погроми, то ось вам лист міністра Красного, який свідчить, що С. Петлюра був погромщик...

Адв. Кампінчі спокійно встає, підходить до адв. Тореса, що вже серйозно розгнівався, і каже:

— Метр Торес, це свідчення не в вашу користь, бо І. Красний був у складі українського уряду аж до 1923 р., себто ще 4 роки після погромів. А крім того — зараз Красний сидить у большевиків. Отже, ви розумієте, що це свідчення не в вашу користь.

— Так, — вскакує Торес, — я розумію, що

ви хочете сказати, і я справді може йду проти себе...

— Це від того, що справді Ізраїль змобілізував свої сили, — відповідає адв. Кампінчі.

Зчиняється буча, під час якої адв. Торес перестрибує через загородку, біжить до присяглих, показує їм якусь книжку та несамовито кричить. Коло нього з усмішкою стоїть адв. Кампінчі, щось говорить, але нічого не можна розібрати. Цей заколот триває добрих кілька хвилин. А свідок — п. Шумицький — стоїть коло бар'єри.

Врешті Голова Суду, щоб припинити цю колотнечу, надів свою шапку і крикнув:

— Засідання закрите!

Після відкриття засідання, один з присяглих звертається до Голови з проханням дозволити йому задати кілька питань підсудному. Голова каже, що це присяглий може зробити, але тільки через нього і без коментарів.

— Чи Шварцбард особисто потерпів від погромів, або чи потерпіли його родичі?

— Так, — відповідає Шварцбард, — багато моїх родичів загинули при погромах.

Адв. Торес, не даючи далі говорити Шварцбардові, читає список жидів з різними прізвиськами, крім Шварцбардів, з зазначенням місця і дати, коли вони постраждали.

— Яка причина тому, — продовжує присяглий, — що Шварцбард так пізно виконав свою помсту й виконав її у Франції, а не в Україні, де Шварцбард, як сам каже, був під час погромів?

— Я зробив так, як брати Горації: я відмовився, щоб краще напасти, — відповідає

Шварцбард. — А крім того, в Україні важко пробитися до винних у погромах.

Адв. Торес зазначає, що підсудний залишив Україну в 1919 р.

— Але ж він міг вчинити свій злочин у Польщі, — каже адв. Вільм. — Там Покійний перебував кілька років.

Тут прокуратор вставляє:

— Шварцбард не вбив С. Петлюри в Польщі тому, що в Польщі існує кара смерти, а вбив у Парижі тому, що рахує на благородність і м'якість французького суду.

Адв. Торес пояснює, що Шварцбард не міг поїхати до Польщі, бо лише в 1925 р. був натуралізований, а без того не міг дістати паспорту до Польщі.

Пояснення підсудного й його адвоката не задовольняють ні присяглих, ні суду. Забирає слово Кампінчі й каже:

— Панове присягли. Відповідь підсудного на два питання справді неясна і невичерпна. Ви будете його судити, як підкаже вам ваше сумління. Але воно справді дивно, що вбивник з такими переконаннями й таким темпераментом носив у серці помсту аж сім років. Що ж до списку родичів Шварцбарда, то маю застереження, бо найперше слід би установити, чи це дійсно родичі Шварцбарда — це ж дуже розповсюджене прізвище. Далі, слід би установити місце й дату, де й коли постраждали ці родичі й чи були там в той час українські частини.

— Але будуть свідки, що це покажуть, — зривається Торес.

— То послухаємо їх і перевіримо, — відповідає Кампінчі.

Голова Суду просить свідка. Входить полк. Доценко.

Прокуратор питає, що знає свідок про Покійного, про погроми, про заходи С. Петлюри проти погромів.

Доценко оповідає, що був з самого початку при С. Петлюрі як особистий ад'ютант. Був при ньому завжди, невідступно, знав, куди Головний Отаман їздив, кого бачив і т. п.

Свідок оповідає, що ще при першому повстанні большевиків у Києві, коли С. Петлюра на чолі відділу взяв арсенал, то там знайшли озброєних жидів і С. Петлюра врятував їх від смерті. Пізніше, коли С. Петлюра був на лівому березі Дніпра, то свідок пригадує, як вночі С. Петлюра наказав йому вислати депешу до Болбочана з наказом розстрілювати без суду всіх агітаторів і погромщиків, бо довідався про страшенну антисемітську агітацію, що її вели якісь темні сили серед населення.

Свідок знає, що Покійний кликав до себе представників жидівського населення, конферував з ними й умовляв їх вплинути на жидівське населення, що йшло до большевиків, не робити цього і не провокувати цим заколотів. Своїм командирам наказував розстрілювати винних у ексцесах.

Найбільша хвиля погромів постала під час відступу з Києва, коли постраждало жидівське населення. Свідок наводить багато фактів, коли каралося злочинців. Він знає, що під Києвом було розстріляно чотирьох українців. Коли довідалися, що у Житомирі вибухло большевицьке повстання і відбувається погром, то туди кинено військо, щоб знищити відділ Па-

лієнка. Палієнка арештовано, а відділ його розформовано.

Тоді з ініціативи С. Петлюри створено надзвичайний суд. Свідок наводить прізвища козаків Хмелевського та Ворошилова, яких розстріляно за погроми. В рамках караня за погроми знищено курені «Не журись» і «Гуляй, душа», хоч ці курені й не належали до регулярної армії. Після погрому в Райгороді, розстріляно начальника частини Міщука та кількох козаків.

Прокуратор питає, що знає свідок про Самосенка.

Свідок відповідає, що 21. лютого С. Петлюра прибув до Проскурова. На дворці зустріли Головного Отамана представники влади, трохи далі стояв якийсь старшина. На запит Пана Отамана — хто це такий? — відповіли, що це Самосенко. Тоді С. Петлюра змінився на обличчі і крикнув: «Що ви вчинили! Ви обезчестили Україну. Я вас покараю так, як нікого ще не карав. Ви мусіли вмерти, а не допустити до погрому».

Зривається Торес і несамовитим голосом кричить:

— Чому ж його не розстріляли відразу?

Прокуратор, стримуючи жестом адвоката, питає, чи був Самосенко розстріляний?

— Так, — каже свідок, — у жовтні 1920 р., під Городком.

Голова Суду питає, чому не був розстріляний раніше?

Свідок відповідає, що Самосенко був на чолі власного відділу. Отже — офіційно його заарештувати не можна було, бо наказ про його арешт значив би, що Самосенко повинен би

заарештувати сам себе. А тому треба було вжити для цього регулярних частин...

— Неправда! — реве Торес. — Самосенко командував частиною, що підлягала С. Петлюрі. Ось його відозви, де він пише, що його частина є «імени С. Петлюри»...

— А ким ця відозва підписана? — питає адв. Вільм.

— Підписана Самосенком, але це все одно, — кричить Торес.

Голова Суду заспокоює Тореса й каже, щоб свідок продовжував.

Свідок каже, що Самосенко, будучи у Натієва, забрав з собою частину, яка не входила в склад регулярної армії. С. Петлюра потім наказав регулярним частинам роззброїти Самосенка, але той, довідавшись про це, втік. Але все ж Самосенко був заарештований в травні 1919 року. С. Петлюра наказав утворити спеціальну комісію для розслідування справи погрому, та саме тоді наші війська відступили й Проскурів був зайнятий більшовиками. Ясно, що слідство припинилося.

Пізніше було утворено спеціальну комісію для боротьби з погромами й ця комісія отримала всі матеріали від попередньої. Слідство тривало до листопада 1919 р. Вияснилося, що в Проскуріві були частини, яким дано наказ розформуватись. Вони цього погрому в ніч з 15 на 16 січня. Але погром чинили не тільки ці частини, а й дооколицьні селяни. Регулярна частина авіаційного парку під командою полк. Мурашка взяла Проскурів і припинила погром. За це полк. Мурашко отримав подяку від С. Петлюри.

Самосенко був під арештом з місяця травня 1919 р. Скористувавшись з менту, коли в листопаді місяці наші частини відходили з Кам'янця, а поляки займали його, він 17. листопада втік з в'язниці.

Прокуратор питає, що свідок знає про відношення жидів до Петлюри?

Свідок відповідає, що коли С. Петлюра приїздив до міст чи містечок, то жидівське населення виходило зустрічати його з рабинами на чолі, які несли тору. Зустрічали С. Петлюру не зі страху, а тому, що вважали його своїм оборонцем. На це є документи й фотографії.

Коли С. Петлюра, 26. травня 1919 р., перебрав фактичне командування армією, то погроми припинилися. Жидівське населення навіть почало допомагати українському війську, даючи зброю, харчі та одяг.

Жиди тоді говорили: «Благословен буде той, хто став на захист нашого народу».

Прокуратор питає, хто був автором погромів?

Свідок відповідає, що /авторами погромів були банди, які не виконували наказів і не хотіли підпорядкуватися. Ці банди склалися переважно з вояків, що поверталися з фронту великої війни, яким було далеко додому й тому вони «промишляли» грабінками. Це був кримінальний елемент, це була чорна сотня і большевики. Боротися з цим явищем було важко, але боротьба велася в міру можливості, бож страждало не лише жидівське населення — це був погром і розгром всієї України. Українців при цьому загинуло більше мільйона.

— Стверджую, — кінчає свідок, — що вби-

то невинну людину. Я певен, що прийде час, коли постане українська держава й тоді жиди самі поставлять пам'ятник С. Петлюрі, бо коли б не він, то їх загинуло б більше. Адже відомо, що темні елементи вели агітацію серед армії, називаючи С. Петлюру «жидівським батьком».

В залі ці слова викликали сенсацію.

Адв. Кампінчі, беручи книжку, видану жидівським комітетом, питає свідка, чи це правда, що в Україні були банди, які відривалися від большевиків, переходили до української армії і навпаки?

— Так, — відповідає свідок.

Адв. Кампінчі питає далі: — Чи правда, що коли стався погром у Дубні, то саме війско С. Петлюри припинило його?

Свідок це підтверджує.

Адв. Торес, трохи збентежений, пробує щось говорити.

— Не перебивайте мене, метр Торес, — каже адв. Кампінчі. — Я цитую з ваших матеріялів, подам вам навіть сторінку. Не бийтесь загальними фразами. Мушу вам сказати, що ви вдаєте з себе наївну людину. А коли я говорю, що ви наївний, то ви знаєте, що я хочу цим сказати...

Зривається буча, яка довго не вгває. Нарешті адв. Кампінчі питає, чи відомо свідкові, що С. Петлюра особисто давав накази робити погроми, як твердить Шварцбард?

Полк. Доценко каже, що це неправда. Навпаки, — давалися накази проти погромів і ці накази свідок сам передавав. Погромщиків переслідувано. Є імена розстріляних, дати розстріляних і т. п.

Адв. Торес знову атакує. Він читає листа лікаря з Проскурова, що лікував Самосенка і тепер прислав Торесові свої зізнання.

— Ви ще маєте про щось запитати свідка? — перебиває Голова.

Адв. Торес ставить питання: — Чи був Самосенко в регулярній армії і чому не був покараний відразу?

Свідок каже, що на ці питання він вже відразу відповів. Може тільки додати, що відозву, яку цитує адв. Торес, Самосенко видав самочинно.

Голова відпускає свідка і просить чергового.

Новий свідок, п. Титлюк, що був в міліції у Проскурові, розповідає, як сталося повстання большевиків, як деякі військові частини перейшли до них, як почався погром тощо. Свідок каже, що слідство почалося відразу ж після арешту Самосенка.

Як не дивно, але адв. Торес не задав ні одного питання.

Голова Суду відпускає свідка. Входить черговий — француз Бодрі, що 25 років працював в Україні як інженер-хемік.

Пан Бодрі, звертаючись до присяглих, дуже гарно оповідає історію України. Присягли уважно прислухаються до його слів, бо він підходить до всіх справ просто, він — француз, що знає невідомі присяглим обставини. Він переказує факти про боротьбу з большевиками, розповідає про Раковського, що був головою комісії з боку большевиків і т. д. Розповідає про причини погромів, про ту анархію, ту агітацію, яка велася ще перед війною і після революції, наводить факти про боротьбу С. Пет-

люри з тією протижидівською агітацією. Каже, що багато жидів були комісарами. Каже, що й він був жертвою погрому.

Адвокат Торес перебиває свідка й починає говорити про погром в Проскуріві. Це вже всім надокучило й ніхто не хоче слухати. Але він реве й реве. Раптом з його уст чути фразу: — У Франції це не трапилося б...

Адв. Кампінчі завважує, що не можна рівняти України до Франції. Українська територія більша, а в часи анархії, хто міг її контролювати? Німці з 360-тисячною армією не могли дати ради.

Торес перебиває і починає повторювати свою платівку.

Адв. Кампінчі питає свідка, чи може він поділяти думку адв. Тореса, що С. Петлюра несе персональну відповідальність за погроми?

Свідок виразно відповідає, що адв. Торес глибоко помиляється, що він плутає різні справи.

Торес зривається і, б'ючи себе в груди, реве як паротяг, що С. Петлюра, будучи шефом, несе відповідальність, хоч Головою Директорії і був тоді Винниченко. Але — мовляв — Винниченко прийде сюди і розповість сам всю правду.

Пан Бодрі відповідає, що він би хотів, щоб прийшов сюди Винниченко. Але й добре було б, коли б міг тут виступати зі своїми свідченнями ген. Табуї і розповісти, як його прийняв Винниченко.

Адв. Торес бере якийсь клаптик паперу й каже, що С. Петлюра йшов попереду німецького війська, отже — його не можна вважати франкофілом.

Свідок енергійно протестує і заявляє, що Торес плуває факти, дати тощо.

В цей мент стається інцидент:

Адв. Торес вихоплює зі своєї течки якийсь папірець і хоче його читати. Але адв. Кампінчі вихоплює з рук цей папірець і читає сам. Торес кричесь: «Віддай мені цей папір! Це мій!» Адв. Кампінчі, прочитавши папірець, каже, що адв. Торес цього паперу читати не буде, а тому він передає його присяглим. Коли присягли прочитали, Кампінчі передає його Торесові, що просто біснується за своєю перегородкою.

Отримавши назад папірець, Торес читає фразу зі статті Гербета, теперішнього посла в Москві, що була вміщена 1918 р. в щоденнику «Тан» і де сказано, що київські політики заслуговують, коли не на призирство, то на помсту Франції. Ця фраза стосується Голубовича, що заключив договір з німцями. Але річ у тому, що після цієї фрази дописано рукою Тореса кілька інших фраз і дописані вони так, що коли б їх читав Торес, то вийшло б, що ця дописка належить перу Гербета. Дописка торкається С. Петлюри й вона зроблена так, що виходило б, наче б С. Петлюра тримав з німцями й апробував Берестейський договір. Адв. Кампінчі, знаючи методи Тореса, піймав його й дав препарований текст прочитати присяглим.

Торес, відчуваючи, що піймався, починає говорити, що він не має наміру нікого обманювати й прочитав би тільки одну фразу. Кампінчі задоволено усміхається.

Прокуратор питає свідка, чи С. Петлюра був проти погромів?

Свідок відповідає, що був кілька разів на

авдієнції у С. Петлюри, говорив з ним про погроми й глибоко переконаний, що С. Петлюра не лише був проти погромів, але й робив все, що міг зробити в ті часи, щоб вони не повторювалися.

Черговий свідок — пан Косенко, адміністратор «Тризуба».

Прокуратор питає його, що він знає в справі вбивства?

Пан Косенко відповідає, що після вбивства отримав листа від полк. Колосовського, в якому той пише, що в Парижі існує терористична організація, яка своєю метою ставить знищення ворогів большевизму. Крім того знає, що за Покійним сліdkували й називає прізвище Норича-Дзіковського, якого тепер вигнали з Франції. Свідок переконаний, що Шварцбард мав спільників.

Що торкається справи погромів, то він свідчить, що С. Петлюра був проти погромів і наводить приклад, коли большевицькі банди в Гадячі, в 1918 р., почали робити погром, то його припинив С. Петлюра.

Прокуратор каже, що у п. Косенка, під час конфронтації з підсудним, склалося враження, що Шварцбард не знає української мови. Що свідок може в цій справі сказати?

Тут зривається Шварцбард і заявляє, що він уміє читати й писати по-українськи. Під час сліdkства він не мав окулярів, а тому склалося враження, ніби він не вміє прочитати українського тексту. А врешті — на його думку — українська мова це тільки «наречіє»...

Перекладач стверджує, що українська мова є дійсно мова, а не діалект. Відношення її до мови російської таке, як мови провансальської

до французької. Поставивши Шварцбардові кілька запитів українською мовою, перекладач каже, що підсудний трохи розуміє по-українськи і говорить так, як говорять в околиці Балти.

Адв. Торес радісно посміхається і починає казати свідкові, що він містив у «Тризубі» погромницькі статті.

Свідок категорично спростовує цей закид і каже, що містилися статті про жидівську колонізацію України, проти творення в Україні жидівської держави, що викликає велике невдоволення серед місцевого населення.

Для адв. Тореса ці аргументи виразно не-вигідні й він нарочито їх не розуміє, Ясно, що Торес апробує большевицьку політику в цій справі. Він кричить, що міністер внутрішніх справ повинен би вислати за межі Франції тих, хто на її території веде антижидівську пропаганду.

— Вартніше було б, — перебиває його адв. Вільм, — щоб міністер внутрішніх справ вислав за межі Франції тих, хто окривавлює наші вулиці...

Підіймається крик. Торес ричить, що він розуміє, що бути вбитим — це нещастя, нещастя також — бути вбивником. — І цей — показує на Шварцбарда — теж нещасний. Але він не чужинець, він француз і став французом, проливши на фронті свою кров.

З-заду серед публіки чути ріденькі оплески. Голова наводить порядок. Виводять кількох поклонників таланту Тореса. Серед шуму та крику чути, що п. Косенко також кричить:

— Український нарід не дозволить, щоб

його виселювали на Сибір. Большевики знають, що роблять. Вони свідомо натравлюють українців на жидів. Жиди цього не розуміють і йдуть на провокацію.

Крик зростає. Торес закидає свідкові антисемітизм. Вмішується Кампінчі.

Голова Суду, скористувавшись з павзи, оголошує, що засідання закрите, й виходить.

ШОСТИЙ ДЕНЬ ПРОЦЕСУ

Голова Суду, відкривши засідання, викликає свідків прокуратури. Входить свідок Грінберг.

Прокуратор питає його, що він може сказати про погроми в Україні й про ролію С. Петлюри в них.

Свідок оповідає, що під час погромів він не перебував в Україні. Походить з Проскурова й у 1922 р., будучи членом французької комісії допомоги голодуючим, він відвідав рідне місто. Був він там у листопаді місяці 1922 р. і зібрав відомості про погром, що відбувся в 1919 р. і що вважається найбільшим «петлюрівським» погромом. Про це говорить однодушно все жидівське населення Проскурова.

Чи винен С. Петлюра? Безперечно винен, бо ж був шефом, був на чолі війська. Свідок побував у Києві та інших містах і всюди погроми називають «петлюрівськими».

Прокуратор питає, чи відомо свідкові, щоб С. Петлюра наказував робити погроми?

Свідок відповідає, що, говорячи по-совісті, він про це ніде не чув, але С. Петлюра все ж винен, бо йому підлягало військо, що робило погроми. Свідок продовжує, що не може назва-

ти прізвищ тих, хто організував погроми, але завжди з погромами називали ім'я С. Петлюри.

— Констатую, — каже адв. Вільм, — ствердження свідка, що С. Петлюра не робив погромів і не наказував їх робити.

Свідка більше не питають і він виходить.

Новий свідок — Мойсей Гольдштейн. Прокуратор питає його, що він знає про погроми взагалі й відповідальність С. Петлюри?

Свідок каже, що не бачив ні одного погрому на власні очі. Був головою комісії по розслідуванні погромів. В цій комісії було більше 20 адвокатів, працювала вона, майже ризикуючи життям, бо приїздила розслідувати зовсім свіжі погроми. Він розпитував свідків, складав протоколи. Вивчив всю справу й переконаний, що погроми були організовані. Докази цьому такі:

1. Заклики до погромів майже всі однакові, друковані однаковим шрифтом. І ці заклики однакові у всіх закутках України.

2. Заклик до погромів, що був поширюваний в Армії, теж має той самий шрифт.

3. Після погрому в Проскурові, там почали оповідати таке: у Фельштині — мовляв — жиди вбили трьох священиків і зняли з церкви дзвони. Там відбувся погром. А в Фельштині оповідають ту саму історію лише з тим, що сталася вона в Проскурові.

4. Отамани частин кликали до себе жидів і вимагали грошей. Коли ті казали, що не мають, то їх обвинувачували в большевизмі. Голіли бороди, примушували танцювати, влаштовували оргії, на яких знущалися над жінками і т. п.

Коли це повторюється не раз, то це зна-

чить, що погроми були організовані, вони мали систематичний характер, — каже свідок. Для свідка ясно, що існував у С. Петлюри таємний штаб. Він його не викрив, але перед Петлюрою не було погромів, не було їх і після.

Далі свідок каже, що 1920 р. було утворено в Парижі Комітет потерпілим від погромів і свідок був місто-головою його. Піднялася справа перевезення з України 40 вдів і сиріт. Комітет видав заклик до всіх жидів у Франції і першим приніс гроші Шварцбард.

Прокуратор питає свідка, чи справді не було перед Петлюрою погромів?

— Та були, — поправляється свідок, — але найстрашніші погроми це «петлюрівські».

— Чи ви звернули увагу, — питає адв. Кампінчі, — на ту анархію, що панувала в той час в країні?

— Анархії не було. За гетьмана все було в порядку. Це С. Петлюра приніс анархію.

Заля помічає тенденційність зізнань свідка.

— Чи чули ви про денікінські погроми? — питає адв. Кампінчі.

— Ах, їх було всього два чи три, — відповідає спокійно свідок.

Публіка сміється. Навіть Голова Суду посміхається.

— Про большевицькі погроми ви чули? — настоює адв. Кампінчі.

— Їх так само було може два, може три.

— А чи можете ви відділити погроми банд і погроми, що їх ви називаєте «петлюрівськими»?

— На такий поділ, — каже свідок, — не маю доказів.

— А як на вашу думку, — питає далі адв. Кампінчі, — чи міг С. Петлюра ужити заходів проти погромів?

— Я не бачив ні одного заходу, — не задумуючись, відповідає свідок.

— І ні разу не бачили відозв, наказів і т. п. проти погромів?

— Ні.

— Ви мені пробачте, — каже адв. Кампінчі, — але я не розумію, як ви — адвокат, голова анкетної комісії, могли не бачити й не чути про жоден наказ С. Петлюри проти погромів. Це мене дивує. Мені здається, що якраз як голова комісії ви мусіли б познайомитися з цими наказами, які — до речі — цілком не були таємними. А як ви гадаєте, — погром в Овручі теж був «петлюрівський»?

— Так, — зразу ж відповідає свідок.

— Тоді дозвольте вам прочитати з матеріалів жидівського комітету, що це не так. Цей погром був ділом Козирь-Зірки...

— Що був під командою С. Петлюри, — кричить Торес.

— Або його союзник, — додає свідок.

Адв. Кампінчі спокійно посміхається і починає читати з жидівської книжки, що Козирь-Зірка повстанець і т. п.

— Коли погром в Овручі зроблений не «петлюрівцями», — каже свідок, — то одночасно були погроми в інших місцевостях.

— Ви любите дискусії, — ввічливо каже адв. Кампінчі.

— Ні, — відповідає сердито свідок.

— Ну, а чи був в силі С. Петлюра спинити погроми?

— Після Петлюри в Україні не було по-

громів, — ухиляється свідок від прямої відповіді.

— Коли робили анкету, — продовжує питати адв. Кампінчі, — то справді не бачили ні однієї відозви проти погромів?

— Ні, — каже свідок.

— Ну, добре, а ця відозва вам теж не відома? Вона датована 11. січня 1919 р.

— Але ж цю відозву, — вскакує адв. Торес, — опротестувала жидівська національна асамблея з 12. січня.

— Мені дивно, просто дивно, що ви — голова анкетної комісії і не знайомі з цими відозвами.

Свідок, глянувши на адв. Тореса, відповідає:

— Я знав про цю відозву, але був про неї такої ж думки як жидівська асамблея.

— А, — каже адв. Кампінчі, — нарешті про одну відозву таки знали. Слава Богу! (В залі сміх).

Адв. Торес починає в'яснювати відношення жидівської асамблеї до цієї відозви і каже, що відсоток жидів, що перейшли до большевиків, був зовсім не значний.

— А відозву, підписану самим С. Петлюрою, з дати 13. квітня 1919 р., коли ви були в Україні, — ви теж не знаєте? — питає адв. Кампінчі.

— Тоді С. Петлюра був розбитий большевиками і нічого вдіяти не міг. А крім того, у Петлюри була подвійна політика: сто тисяч забитих жидів — один жидівський міністер. У жидів відібрано сотки мільйонів грошей, а допомоги дано кілька мільйонів.

А чи вашу комісію, — питає адв. Кампінчі, — підтримував С. Петлюра?

— Так, але це нічого не значить. Петлюра толерував погроми. Відозви проти погромів були підписані, заклики до погромів були без підпису.

— Хто ж такий по-вашому С. Петлюра? — питає адв. Кампінчі.

— С. Петлюра це щось посереднє між Скоропадським і большевиками, — відповідає свідок. — Що ж до його відозв, то вони до місць призначення не доходили, лишалися в канцеляріях. З другого боку С. Петлюра казав до жидів: «Зробіть так, щоб Ротшільд дав гроші».

Весь суд посміхається на ці наївні слова свідка, що є по професії адвокатом.

Адв. Торес, намагаючись затерти враження від цих слів, питає свідка, які заходи були вжиті С. Петлюрою проти погромів між січнем і квітнем 9119 р.?

— Ніякі, — відповідає свідок.

— А чи ви знаєте щось про інспектуру, утворену в українській армії? — питає адв. Кампінчі.

— Ні, — каже свідок.

— То дуже шкода, — підкреслює адв. Кампінчі. — Як адвокатуві й голові комісії, вам слід би про це знати. А то просто ніяково за вас.

На виклик Голови, входить новий свідок — панна Грінберг, що зізнає про погром у Прокурові, як очевидець.

Панна Грінберг твердить, що погром був підготований і добре організований. Оповідає вона довго, досить швидко. Голос її дрижить,

але при тому видно, що оповідає вона, наче вивчила напам'ять. Коли сказала те, що знала, то починає повторювати знову відпочатку.

Розповідає жахливі сцени про різню, про вбивання дітей тощо. Каже, що гайдамаки різали з криком: «Да здравствует (!) батько Петлюра».

Під час її оповідання Шварцбард схилив голову й робить вигляд, що плаче.

Прокуратор питає, чи вона певна, що це С. Петлюра організував погром?

— Це переконання не тільки моє, але всієї жидівської людности й навіть українців.

Зривається Торес і кричить:

— Я розумію ваше запитання, пане прокураторе, але я мушу заявити, що буду захищати з такою ж силою іншого Шварцбарда, який помститься на Денікіні...

Адв. Кампінчі ставить питання:

— Чи бачили ви в цьому погромі руку Петлюри? Чи гадаєте, що С. Петлюра був особисто відповідальний за погром?

Свідок дещо мішається і каже:

— Я особисто не знаю, чи персонально С. Петлюра винен. Але опінія всього жидівського населення Проскурова, як і українського, російського та польського переконана, що С. Петлюра наказав зробити погром. Хоч ніхто й не чув, щоб Петлюра давав такий наказ.

— А чи вам відомо, — питає адв. Кампінчі, — що вістка про вбивство С. Петлюри сколихнула українською еміграцією. Сотки організацій відгукнулися і плакали над труною Покійного. Відгукнулися українці всього світу.

Свідок щось говорить, але адв. Торес пере-

биває і гремить про відповідальність С. Петлюри. Нарешті панна Грінберг вставляє:

— Петлюра був дуже популярний...

— Це власне тому його й вбито, — каже адв. Кампінчі.

Голова відпускає панну Грінберг і просить нового свідка. Входить п. Сльозберг. Прокуратор питає його про ролі С. Петлюри в погромах.

Сльозберг оповідає, що в часи погромів він жив у Петрограді, але уважно слідкував за подіями в Україні. Він ствердив, що хвиля погромів ішла за С. Петлюрою. Йому ясно, що коли б український уряд не хотів погромів, то їх не було б. Ще перед війною, під час заколотів 1905-1906 рр., відбулося 275 погромів, але вони були здушені. Ясно, що відповідальність падає на російський уряд.

Свідок пригадує погром 1905 р., вчинений поліціантом Івановим в Ромнах на Полтавщині. Свідок телеграфував до тодішнього міністра внутрішніх справ Дурново й погром було відразу ж припинено. Але українські погроми мають специфічний характер. Під час «петлюрівських» погромів не було ні однієї жертви між християнським населенням.

Правда, були банди й окремі загони, що не визнавали нічиєї влади. Але коли С. Петлюра не міг припинити погромів, то чому він не демісіонував? Свідок додає, що дуже любить Україну й український нарід, але не може вибачити допущення погромів. Погроми відбувалися на очах С. Петлюри. Свідок твердить, що нема ні одного вироку, який би виносив кару смерті за погроми.

С. Петлюра не приймав участі в погромах,

але нічого не робив, щоб їх припинити. Правда, — стверджує свідок, — С. Петлюра не був антисемітом, але він не був автором закону про персональну автономію жидів, бо — мовляв — цей закон видала ще Центральна Рада.

Далі свідок починає хвилюватись і каже, що С. Петлюра винен в толеруванні погромів. А жиди є приятелями українського народу.

Адв. Кампінчі каже свідкові:

— Ви сказали, що коли голова уряду не може спинити погромів, то повинен податися до демісії. Але ж це не так просто. Ось такий Рафес, якого ви знаєте, пише, що головною ідеєю С. Петлюри було — зробити Україну самостійною. І це дійсно головна річ. С. Петлюру хвилювало не тільки питання погромів, але й справа звільнення України.

— Рафес, — каже свідок, — це нічого не варта людина. Він зараз у большевиків. Кажу вам, що С. Петлюра не був єдиний, хто міг звільнити Україну. Є багато інших, також здібних, які могли б звільнити Україну без погромів. Я згідний з тим, що вбивство С. Петлюри це нещастя. Але такі погроми як у Житомирі, Проскурові, Бердичеві, Овручі — це теж нещастя.

— Але ж в Овручі, — каже адв. Кампінчі, — погром вчинив Козирь-Зірка, що не належав до регулярної армії. І чи взагалі ви розумієте те тяжке положення уряду, в якому він був, знаходячись на малому клаптику землі?

— Клаптик землі був достатній, щоб припинити погроми, — каже свідок. — І я тверджу, що С. Петлюра несе моральну й політичну відповідальність за погроми.

— Політичну і моральну? — перепитує

адв. Кампінчі. — Дякую за признання, бо за це не вбивають.

Після перерви, адв. Торес питає свідка, чи може він уважати Шварцбарда большевицьким агентом і зняряддям Че-Ка?

— Ніколи, — каже свідок. — Клянуся, що Шварцбард не є агентом. Бурцев знає, що Добковський це провокатор. А саме Добковський обвинувачує Шварцбарда в большевизмі. Шварцбард — антибольшевик. Бурцев написав про це листа до прокуратора.

При цьому свідок передає якийсь папір прокураторові і продовжує:

— В кварталі всі знали Шварцбарда давно. Це не агент. Українці цього не розуміють. Кидаючи таке обвинувачення на Шварцбарда, вони нас ображають. Завдяки цьому й сталася мобілізація Ізраїля. Всі жиди з'єдналися, довідавшись, що українці хочуть зробити зі Шварцбарда большевицького агента.

Скінчивши, свідок просить дозволу сказати ще кілька слів. Голова Суду дозволяє і Сльозберг каже, що «Тризуб» писав антисемітські статті. Питання жидівської колонізації України — справа маловажна. Нема чого українцям кричати про виселення в Сибір, це справа давня і українці повинні були до того звикнути. Жидам дають землі мало, якісь там сотки гектарів і дають бувші поміщицькі землі, а не відібрані від селян. А жидів же треба було чимсь винагородити, бо вони найбільше страждають від большевиків (в залі помітне здивування). Свідок закінчує, що «Тризуб» є безперечно антисемітським органом.

Голова Суду відпускає Сльозберга й входить новий свідок — п. Тьомкін. Прокуратор

питає і його про відповідальність С. Петлюри за погроми. Тьомкін заявляє, що вважає С. Петлюру винним за погроми й продовжує:

— Я народився в Україні, там виріс, там вчився. Закінчивши університет, знову повернувся в Україну. Я полюбив Україну. Український і жидівський народи зв'язані між собою тим, що вони однаково страждали під страшним російським пануванням.

Адв. Торес перебиває свідка й просить його розповісти про погроми з січня і лютого 1919 року.

Тьомкін починає оповідати, що 14 грудня 1918 р. армія С. Петлюри вступила в Київ, а Директорія прибула 18 грудня. Він зустрів її на чолі жидівської делегації на двірці. Тоді він вперше побачив С. Петлюру, якого особисто не знав, але чув багато доброго. Він глибоко його поважав, особливо після статті в одній книжці про жидів і тому радий був зустріти його іменем жидівського населення.

Коли Директорія запропонувала дати жидівського міністра, то жиди відмовилися, бо відозва Директорії була «з креном» на большевизм. Правда, український нарід дав жидам багато прав і автономію, але С. Петлюра до справи автономії та законів для жидів не мав ніякого відношення.

— Мушу порушити ще два питання, — каже свідок. — Чи є тайна або явна вина за жидівським населенням? Дехто тут казав, що жида йшли за большевиками. Факти стверджують, що українське жидівство не йшло ніколи за большевиками, 80% жидівського населення являло собою націоналістів. Жидівська Україна не знала большевизму. Були поодинокі осо-

би в таких центрах як Київ чи Одеса, але вони не мали особливого значення.

Далі свідок оповідає, як ще зимою 1918 р. прийшла вістка, що частини С. Петлюри забирають майно й гроші у жидівського населення Броварів під Києвом. Він тоді пішов до Є. Коновальця і говорив з ним про це. Є. Коновалець був порядна людина і порадив йому говорити з С. Петлюрою, бо ж війська підлягають Петлюрі.

Крім того, тоді жидівські організації отримали телеграми, що йдуть погроми в Сарнах і Овручі, а з другого боку в Бахмачі. Свідок пішов до В. Винниченка. Той про погроми не знав нічого і сказав, що завтра дасть відповідь. В Директорії — по словах свідка — не було єдиної думки. Там було дві партії: військова, яка не хотіла здушувати погроми, і цивільна, яка хотіла їх припинити.

— А хто був на чолі військової партії, — вивирається Торес.

— Петлюра, — відповідає свідок.

— А що! — радісно потирає руки Торес і гордо дивиться на всіх.

— Отже, Винниченко сказав нам на другий день, що будуть вжиті всі заходи і в Овручі, і в Бахмачі. Але ніяких заходів не було вжито.

Торес, нагадуючи свідкові, що дуже мало часу, просить його конкретно вияснити відповідальність С. Петлюри.

— Я пішов до С. Петлюри, — каже свідок, — якого рахував першим сином України й єдиною людиною, що могла не допустити до погромів. Але, коли ми йому з'ясували справу, він був спокійний і холоднокровний. Він нам

сказав, що це явище випадкове і що він вживатиме заходів. Правда, там ми застали дві особи з оточення С. Петлюри: Ковенка і Павленка. Безперечно С. Петлюра був під впливом цього оточення. Я пригадую, як я вчився з відомим тепер артистом М. Садовським — він був страшний антисеміт.

Торес пригадує свідкові, щоб він говорив про Петлюру.

— Отже, — каже Тьомкін, — ми просили припинити погроми, але С. Петлюра був спокійний і холодний. Ми говорили, що він потопить в жидівській крові українську свободу й ми вийшли незадоволені.

— Чи винний С. Петлюра в погромах? — питає Торес. — Чи міг він їх припинити, коли б хотів?

— Я не рахую українського народу винним у погромах, — каже свідок. — Єдиною людиною, що могла в той час спинити погроми, був С. Петлюра. Але він того не зробив.

— А що!? — переможно вигукує адв. Торес.

Прокуратор питає свідка, чи правда, що на жидівському конгресі у Карльсбаді, де був і Тьомкін, він казав, що «найстрашніші погроми в Україні чинив Денікін»?

Адв. Торес хоче врятувати ситуацію своїм громовим голосом та заявою, що денікінські погроми рівні «петлюрівським» і що він буде захищати месника за всякі погроми.

Свідок відповідає на запитання прокуратора не без стурбування:

— Я не змінив своєї думки про жорстокість погромів Денікіна. Але є різниця між погромами Денікіна й Петлюри. Денікін менш

відповідальний, бо він був полоненим своєї армії, а Петлюра навпаки — був серед своєї армії незвичайно популярний. Петлюра міг спинити погроми, коли б хотів.

— Ваше свідчення, пане свідку, — каже адв. Кампінчі, — є просто надзвичайне, просто надзвичайне...

На цьому Голова Суду закриває засідання.

СЬОМИЙ ДЕНЬ ПРОЦЕСУ

Продовжує зізнавати свідок Тьомкін. Адв. Кампінчі питає його про погроми Денікіна і просить пояснити вчорашню заяву про те, що «Денікін був полоненим своєї армії» й що цим самим наче б не був відповідальний за погроми в Україні.

Свідок пояснює, що може його зле зрозуміли, може він погано висловився. Він уважає Денікіна відповідальним за погроми, але вина останнього була менша, є «зм'ягчуючі» обставини.

Адв. Кампінчі питає, чи має свідок нотатки свого доповіді в Карльсбаді?

Тьомкін каже, що не має. Тоді адв. Кампінчі питає, чи знає свідок такого жидівського діяча як Марголін? Хто це такий?

Свідок, дещо помовчавши, починає вітєвато оповідати, що знає Марголіна добре, знає його як людину поважну й чесну. Але це людина одночасно слабка.

Адв. Кампінчі питає свідка, чи вважає він Марголіна настільки чесною людиною, щоб не підозрівати його в фальшуванні текстів?

Свідок викручується від відповіді й каже, що текст можна не фальшувати, але представити його в іншому вигляді.

Адв. Кампінчі читає з книжки Марголіна слова Тьомкіна про відповідальність Денікіна за погроми в Україні, що саме денікінські погроми були найстрашніші і т. п. Як ці слова узгіднити з тим, що свідок сказав учора?

Свідок починає щось пояснювати, але зовсім незрозуміло й неясно.

Адв. Торес докоряє адв. Кампінчі, що той придирається до свідка. Кампінчі відісвідає, що він тільки цікавиться щирістю свідка. Підіймається буча між адвокатами, в якій чути слова Тореса: «Я не згідний зі свідком!»

Врешті адв. Кампінчі переборов голос Тореса і каже:

— Шварцбарде, ви у слідчого зізнавали, що убили Петлюру за те, що він робив і допускав погроми, а також за те, що С. Петлюра вже тут, у Парижі, вів антижидівську пропаганду й проповідував цілковите знищення жидів. Так чи ні? А вже в червні місяці ви змінили вашу думку і підтримуєте іншу тезу, ту, що й сьогодні: що вбили ви Петлюру, бо «предполагаєте», що він робив погроми. Яку ж з двох тез ви підтримуєте?

Шварцбард відповідає, що він підтримує обидві тези.

В залі сміх, бо відповідь дійсно дивна і смішна.

— Я вбив С. Петлюру, — каже Шварцбард, — за те, що він вчинив в Україні.

Свідок Тьомкін, про якого забули, нагадує про себе, кажучи:

— Я мушу вияснити питання про Марголіна. Я сказав Марголіну, щоб він не приймав місії до Лондону від українського уряду, бо він буде тоді зрадником свого народу...

Адв. Торес його перериває і починає знову говорити про погроми й про жидівських міністрів.

Голова Суду відпускає свідка, але Тьомкін не хоче відходити й намагається ще щось говорити. Та врешті він відходить і кличуть нового свідка — п. Черіковера.

На запитання прокуратора, що він знає про персональну відповідальність С. Петлюри в справі погромів, свідок каже, що він може сказати багато. Адв. Торес просить говорити коротко й ясно, що свідчить про певну незгоду між жидівськими свідками й Торесом.

Свідок каже, що він — як історик — спеціалізувався у вивченні справи погромів в Україні і що на підставі документів, яких має до 10.000, переконався, що вся відповідальність за погроми в Україні падає на С. Петлюру. Симон Петлюра був на чолі армії, був на чолі Директорії, на чолі військової партії. Вже 25. 11. 1919 року, С. Петлюра підписував документи як шеф Армії. Рада Міністрів, по словах свідка, не грала ніякої ролі. Напр. прем'єр Чехівський довідався про оголошення війни Росії тільки з газет.

Вся фактична влада належала С. Петлюрі. С. Петлюра — на думку свідка — знищив всіх своїх противників: Оскілка, Болбочана і ін. Коли Трудовий Конгрес утворив контрольний орган для догляду над діяльністю Директорії, то цей орган не міг нічого вдіяти й усе лишилося по-старому.

По словах свідка, сам С. Петлюра вів переговори з чужинними державами, заключував договори. Отже — він мав повноту влади в своїх руках і тому винен в погромах. Захис-

ники С. Петлюри хочуть затушувати його роллю, щоб зменшити його відповідальність. Щоб довести вину С. Петлюри, свідок вживає багатьох аргументів.

В січні 1919 р., довідавшись про погроми, вчинені Ангелом, С. Петлюра відмовився розстріляти останнього як погромщика. Коли до С. Петлюри зверталися жидівські організації, прохаючи вжити заходів проти погромів, то — мовляв — С. Петлюра відмовлявся. Коли стався другий погром у Житомирі (22.-26. березня 1919 р.), в якому було вбито 317 жидів, жиди звернулися до С. Петлюри, але — каже свідок — С. Петлюра делегації не прийняв, сказав, щоб вона прийшла на другий день, а на другий день відмовився її прийняти.

Коли після погрому в Єлисаветграді, на станції Знаменка з'явилася до С. Петлюри делегація, то він відповів, що не вмішується в діла своєї армії. Свідок продовжує свої наклепи й твердить, що коли М. Грушевський і Ковалевський звернулися до С. Петлюри з проханням вжити заходів проти погромів, то С. Петлюра ніби відповів, що погроми потрібні для утримання дисципліни в армії. Коли домагання покарати винних були надто настирливі, то С. Петлюра карав «стрелочників», а справжніх погромщиків залишав в спокою. Петрова — одного з учасників житомирського погрому, було призначено товаришем міністра військових справ, Шепеля, що ніби винен у смерті 1000 жидів, зроблено генералом.

Свідок продовжує свої несамовиті вигадки й пробує фальшувати наявні факти. Він твердить, що перша відозва проти погромів була видана 26. серпня 1919 р., коли хвиля погромів

перейшла. Про вину С. Петлюри говорить наче б то не тільки жидівське, але й українське населення. Напр. резолюція української соціал-демократичної партії з березня 1919 р. була протестом проти погромів. Свідок наводить «протести» українців у пресі й врешті цитує «Відродження нації» Винниченка.

Були — мовляв — українці, що боролися проти погромів. Напр. Вергола, що помер на вигнанні, священик у Проскуріві, що був вбитий гайдамаками. Правда, додає свідок, С. Петлюра не тільки сам організував погроми. Були повстанці, була армія Денікіна тощо. Але він говорить тільки про С. Петлюру. Повстанці, як ось Струк чи Волинець, були в регулярній армії. Струк мав полк ім. С. Петлюри, 61. Гайсинський полк Волинця теж носив ім'я С. Петлюри.

Адв. Кампінчі питає, чи ці повстанські вожаки мали право вживати ім'я С. Петлюри?

Свідок каже, що так, бо напр. про Ангела Винниченка висловився як про «нашого», отже Ангел був старшиною регулярної армії.

Адв. Торес дістає якийсь звіт українського пресового бюро з 1919 р. і починає читати його. Там говориться, що Ангел, Струк, Соколовський, Кармелюк належать до регулярної армії.

Але адв. Кампінчі ловить адв. Тореса: читає далі той же звіт і далі з нього виходить, що це були селяни-повстанці й що вони були відрізані від регулярної армії. Отже — твердження свідка не мають підстав.

Свідок настоює, що ці повстанські отамани належали до регулярної армії. Напр. Волинець ніколи не переходив ні до большевиків, ні до

Денкіна. Він має десятки докладів міністра жидівських справ про всі погроми, що робилися частинами регулярної армії. Були — мовляв — навіть прапори з написом: «Бий жидів — рятуй Україну!»

Адв. Кампінчі каже свідкові:

— Ну, а ви ж самі казали, що С. Петлюра вів акцію проти погромів.

Свідок збитий, але відповідає, що С. Петлюра тоді вирішив вести акцію проти погромів, коли вони йому не були потрібні.

В залі велике здивування всіх.

— С. Петлюрі треба було зв'язатися з Європою, — продовжує свідок, — він вів подвійну політику.

— Пане свідок, я прошу вас сказати — так, чи ні, — каже Кампінчі, — чи була акція проти погромів чи ні? Мене зовсім не цікавлять ваші міркування щодо акції і її потреби.

Свідок викручується і починає говорити, що то була подвійна політика і т. ін.

Адв. Кампінчі бере в руки книжку Черіковера, того ж свідка, що говорить ці нісенітниці, й починає читати з неї перший уступ, в яким Черіковер пише про першу відозву проти погромів. Ця перша відозва появилася в 1917 році, а не — як свідок хвилину тому твердив, — в серпні 1919.

Свідок — спантеличений — пояснює, що в 1917 р. були зовсім інші умовини й тоді ніхто з жидів не вважав С. Петлюри погромщиком.

При цьому здійснюється буча між адвокатами. Нарешті Голова Суду відпускає Черіковера.

Входить новий свідок — Моцкін. На запитання прокуратора він відразу ж відповідає,

що С. Петлюра винен у погромах. Він — мовляв — не хоче образати вже мертвого С. Петлюри, спочатку він сам не вірив у відповідальність Гол. Отамана, але попрацювавши 15 місяців над матеріялами, переконався, що С. Петлюра несе відповідальність за них.

В цей мент адв. Торес нахиляється до Шварцбарда й щось йому говорить на вухо. Підсудний киває головою.

Моцкін продовжує твердити, що С. Петлюра відповідає за погроми, бо мав усю владу в руках, мав авторитет і коли б хотів, то міг би припинити погроми. С. Петлюра — був прапором молоді України, його слухалися, йому корилися.

Свідок заявляє, що він не обвинувачує всього українського народу, а тільки погромщиків.

Прокуратор питає, чим пояснити той факт, що на слідстві свідок Моцкін казав — «не знаю, чи С. Петлюра наказував робити погроми, не знаю, чи їх хотів, знаю, що вживав заходів проти...», а тепер твердить, що він певен у відповідальності С. Петлюри.

Свідок зніяковіло каже, що він 15 місяців вивчав документи й архівні матеріяли і тепер цілком переконався в відповідальності С. Петлюри.

Адв. Кампінчі посміхається і питає свідка, чи до нього зверталися з пропозицією стати на чолі анкетної комісії по справах погромів?

Свідок, не відповідаючи на виразне запитання, говорить, що вони листувалися в цій справі з українським урядом, але — мовляв — туди було небезпечно їхати. Потім раптово починає говорити, що відозва проти погромів, ви-

дана у серпні 1919 р., була зроблена для закордону і т. п. Далі свідок виголошує промову про страждання жидівського народу.

— Ми всі розуміємо вас, — каже м'яко адв. Кампінчі, — але я вас питаю, чому не зібралася ваша анкетна комісія у 1919 р.?

— Перед нами стояло це питання, — врешті відповідає свідок, — але ми не прийняли цієї пропозиції, бо у С. Петлюри був тільки кусник території...

— Щиро дякую вам за ці слова, — кидає адв. Кампінчі. А чи знаєте ви Зангвіла?

— Ну, знаю.

— Так ось його лист до С. Петлюри, — каже адв. Кампінчі й читає цього листа, повного пошани й поваги до Покійного.

— Тоді ще Зангвіл не знав, що діялося в Україні, тоді взагалі не знали всієї правди, — починає виправдуватися свідок. — Були у Петлюри представники жидів, але вони не репрезентували жидівського населення. В Європі не знали про погроми...

— Як не знали? — перебиває Торес. А ви ж протестували проти погромів!

Свідок, побачивши, що не те сказав, зам'явся і ніяково промимрив:

— Так, протестували...

— То значить знали, коли протестували, — каже Кампінчі. — А лист Зангвіла якраз з цього часу... Щож ви протирічите адв. Торесові?

Адв. Кампінчі читає свідкові постанови жидівської партії «Бунд» про те, що вона констатує, що український уряд вживає заходів проти погромів, робить все можливе, щоб вони не повторювалися. Чи це відомо свідкові?

— Ми не хотіли незгоди, — ухиляючись від прямої відповіді, каже свідок, — не хотіли незгоди між українцями і жидами...

— Гарно дякую, — каже адв. Кампінчі. — Це ваше друге признання анулює все ваше зізнання і не тільки ваше, але й ваших попередників.

Голова Суду відпускає свідка і оголошує перерву.

Після перерви читають листа від п. Безпалка з Праги, який через недугу не міг прибути на процес. Голова питає Шварцбарда, чи має він щось сказати. Той відповідає, що ні.

Адв. Торес бере слово і каже, що йому досить з того листа ствердження, що С. Петлюра був на чолі влади, а крім того він хоче сказати, що Безпалко був німецьким агентом, бо в Зальцведелі і Раштаті рекрутував перед революцією українських полонених для боротьби проти Росії, а тим самим і проти Франції.

Зчиняється буча. Адв. Кампінчі різко відповідає Торесові. Голова втихомирює адвокатів.

— Всі ваші виводи, — каже Кампінчі, — це деклямації без доказів.

Вводять п. Сафрана, караїма, який оповідає як його син, член київської міліції, був у серпні 1919 р. заарештований і вбитий «петлюрівцями». Він починає несамовито кричати, що для С. Петлюри мало бути вбитим, що він сам би його вбив і т. ін.

— Але ж Київ, — каже адв. Кампінчі, — був зайнятий частинами ген. Сальського.

— Так, але С. Петлюра наказував робити погроми, а сам з'являвся пізніше. Він винний у погромах, — кричить свідок.

Ці явно тенденційні свідчення нікого не цікавлять і Голова Суду відпускає свідка, який нічого крім свого переконання не може дати.

В цьому менті адв. Торес підіймається і заявляє, що він готовий відмовитися від своїх дальших свідків, яких є ще 80, щоб не втомлювати суддів і присяжних. Це він робить під умовою, що й цивільна сторона зречеться своїх свідків.

Адв. Кампінчі, подумавши, пристає на цю пропозицію і суд постановляє, що чергового дня почнуться промови адвокатів і прокуратора. На тому закінчується сьомий день розправи.

ВОСЬМИЙ ДЕНЬ

Засідання починається о год. 13. Голова Суду визначає порядок, за яким мають говорити адвокати й прокуратор, та пояснює, як мають присяглі відповідати на поставлені їм питання. Питань цих — 5:

1. Чи Шварцбард винен у тому, що стріляв у С. Петлюру й поранив його?
2. Чи його постріли й рани від них спричинили смерть?
3. Чи мав Шварцбард намір убити Покійного?
4. Чи вчинок свій підготовив він заздалегідь?
5. Чи підготовляв він пастку на свою жертву?

Подавши до відома ці питання, Голова Суду дає слово адв. Альбертові Вільмові.

Адв. Вільм найперше звертається до варшавського адвоката п. Познаньського і дякує

йому за допомогу й вказівки в ході процесу. При цьому каже, що адв. Познанський зрікся права забирати голос, щоб не затягувати процесу.

Нижче подаємо основні уривки з промови адв. А. Вільма.

Це було 25. травня 1927 р. В маленькій каплиці, недалеко Площі Італії в Парижі, серед жалібних драперій і прапорів Української Держави, відбувалося поминальне Богослуження в роковини смерти Отамана Петлюри. Змішуючись з чудовими українськими співаками, що їх мусять подивляти всі слухачі, неслися ридання з грудей тих, що стиснулись у цій каплиці. Це була справді зворушлива й потрясаюча урочистість.

Перед св. Престолом стояла самотня поstatt. Відділяючись від лавок для присутніх, зі свічкою в руці, яку дають кожному учасникові заупокійного Богослуження в Православній Церкві й яка символізує воскресіння після смерти, — стояла дівчина в жалібній одежі, стоїчна, змагаючись зі сльозами. Це була одинока донька Отамана Петлюри.

Цей спогад я наводжу тепер, коли мушу запротестувати проти чергової спроби замордувати Отамана. Раз його замордовано ганебно, а тут хочуть його замордувати ще раз, ображаючи його й очорнюючи. Але що б не робили по другому боці судової бар'єри, в серцях тих, що знали Головного Отамана, що його цинили, що бачили його — нескоримого борця й героїчного та легітимного нащадка отаманів давніх віків, борця за незалежність України, — в серцях цих наклепи на С. Петлюру не знайдуть

відгуку й ні трохи не зменшать жалоби. Жалоба бо ця огорнула всіх українців, що страждають під большевицькою тиранією. Глибокий біль огорнув усю еміграцію, розкидану по широкому світі, яка береже набожний спогад про того, хто був символом і прапором.

... Нехай мені буде вільно звернути вашу увагу, Панове Присяглі, й просити вас не забути, що тут ви бачили й чули свідків, які хотіли скинути на С. Петлюру відповідальність за погроми. Хотіли вони це зробити, заперечуючи становище С. Петлюри до погромів, заперечуючи документальні дані, заперечуючи його заклики, заперечуючи вимовні й ясні докази мого приятеля адв. Кампінчі. Але всі ці свідки — дивним збігом обставин — були або жидівського або російського походження.

Я вважаю себе в праві сказати те, що ми всі знаємо: кожне людське свідчення підлягає сугестії, яка — в певні менти — тисне на свідка й заставляє його, не здаючи собі з того справи, висловлювати тільки непродумані пристрасті.

Як воно сталося так, що у цій справі з'єднались прихильники й противники большевицького уряду разом з представниками жидівського народу? Це дуже просто — це образ анархії, в якій знаходилась Україна.

Перед усякими виясненнями, ви — Панове Присяглі — мусите здати собі справу, що С. Петлюра, репрезентуючи українську незалежність, являвся ворогом однаково для тих, що мріяли про відновлення царської імперії, як і для тих, які пішли за большевицькою революцією. В результаті — Україна була знищена й сплюндрована, була полем бою, на якому про-

тягом трьох років не було ні хвилини спокою й безпеки. В таких умовах, коли С. Петлюра мусів боротися на чолі недисциплінованих елементів, з неорганізованою армією, змагаючись проти грабіжницьких банд, проти демобілізованих москалів, проти білих москалів під командою Денікіна й проти червоних під командою Троцького, коли він то займав Київ, то відступав з Києва, то знову входив до нього, не маючи ні хвилини, щоб прийти до себе, — він мусів займатися організуванням і правлінням країною в такому стані.

І саме йому закидають співвідповідальність за погроми. Але одинокий свідок, що нас може зорієнтувати, це — не білий, ні червоний, ні жид, ні українець, а французький інженер Бодрі, який прожив 29 років в Україні. Він глибоко збагнув події в Україні й українців. І він під присягою тут сказав:

«Я стверджую, що С. Петлюра був ворогом погромів; я стверджую, що в тому стані анархії, в якому знаходилась Україна, жоден уряд не міг би стримати погромів і я стверджую, що навіть німці зі своєю дисципліною, зі своєю 350-тисячною армією в Україні не могли стримати погромів!»

... Ми з обуренням протестуємо проти масакрування жидів і проти погромів. Але ми мусимо сказати, що ми так же мусимо ненавидіти масакрування християнського населення. Мусу додати — і коли б всі наші свідки склали зізнання, то це було б доведене, — що треба ствердити, що в багатьох випадках причиною погромів була постава жидівського населення. Большевики, нападаючи на Україну, були настільки спритні, що висилали жидів у ролі на-

родніх комісарів, виконавців, а зокрема в ролі начальників Че-Ка. Між цими начальниками Че-Ка були й жидівки, часто більш жорстокі від чоловіків.

Коли большевики були змушені відступати, населення, що зазнало насилля, жорстокостей і зневаг з рук жидівських виконавців большевицького терору, — робило відповідальним за це всіх жидів. У цій справі ми маємо свідчення дуже виразні й які походять з противної сторони, а тому не викликають ніякого сумніву. В наших руках знаходяться твори Марголіна й Черіковера, в яких згадані автори признають, що протягом цілого періоду української історії, протягом років, про які мова, жиди мали нахил ставати по боці большевиків, а не по боці національного українського руху. З цього непорозуміння поставали погроми як в Житомирі чи Проскурові. Але поставали вони перед приходом регулярної армії і нема ніяких доказів, що в них замішаний С. Петлюра.

Я сказав перед хвилиною, що між письменниками, яких дуже цінить противна сторона, я знаходжу свідчення, які не залишають ніяких сумнівів щодо умовин, в яких проходила діяльність, що довела до масакри. Було три причини, як сказав один свідок, що дуже добре знає справу: «З одного боку — демобілізація, що кинула в Україну мільйони чужого елемента, який хотів жити з грабунку; з другого боку — повна анархія в країні; третя причина — місцеві конфлікти між жидами й автохтонним населенням».

Ось причини погромів. В цих причинах не

бачите й не можете побачити ні впливу, ні руки С. Петлюри.

... Тут було багато мови про Володіна. Коли б наших свідків переслухано до кінця, ви б почули від одного з них ствердження, що Володін був у 1920-21 рр. у Празі як агент большевицького уряду й за його підривної роботи був виселений з Чехословаччини.

Шаповал під присягою зізнав виразно і рішуче, що напередодні вбивства С. Петлюри, на вул. Семар, тобто — недалеко помешкання Петлюри, помічено підозрілих осібняків, що слідували за Покійним. Шаповал заявив, що Володін заходив до нього кілька разів і намагався дістати адресу С. Петлюри або бодай довідатись, в якому ресторані Головний Отаман обідає.

Напередодні вбивства, Володін обідав з Шварцбардом у ресторані Шартъє, в тому ресторані, з якого чергового дня Петлюра вийшов назустріч смерті.

... В часі слідства, коли шукались документи для устійнення правди, французький старшина з Марокко, капітан Байє написав спонтанно — і цей жест робить йому велику честь — до слідчого судді: «Я довідався з часописів про очорнення, що їх кидають на пам'ять С. Петлюри. Вважаю своїм обов'язком заявити, що це негідна брехня».

... Якщо противна сторона твердить, що С. Петлюра був кривавим тираном, бо — мовляв — хотів знищити жидів в Україні, я хотів би, щоб хтось мені пояснив: чому після підписання Ризького договору, після відступу Врангеля, коли С. Петлюра був змушений відступити в Польщу, 100.000 жидів попрохали протекції

саме С. Петлюри й його армії, щоб разом з ним і з нею мати змогу евакуюватись у Польщу? Чому ці жиди висловили надію, що прийде день, коли українська армія зможе повернутись в Україну?

✠

А ось найхарактерніші уривки з промови прокуратора.

✠

... Що за часів уряду С. Петлюри були погроми в Україні — це, на жаль, правда. Були погроми за урядування Петлюри, були за інших урядів, були вони в Україні в різні часи. Коли думати про такі картини, що їх змальовано перед нами під час розправи, то — Панове Присяглі — приходить одне бажання: піднести очі до неба. Але небо залишається темне, а Бог не відповідає.

Але справа в чому іншому: нам треба знати, хто відповідає за погроми. І тут ми бачили помилку. Я побоююсь, що це була свідомо помилка. Це була помилка й з боку підсудного Шварцбарда. Що показав підсудний, щоб мати право скинути відповідальність на С. Петлюру за дивні й страшні погроми, які відбулися під час його урядування? Він подав нам кілька індивідуальних думок. Думок щирих, але які — на жаль — походять від людей, що їх родини стали жертвою цих страхіть.

Який був ляйт-мотив усіх свідків, що обвинувачували С. Петлюру? — «Ми не маємо прямих доказів; ми обвинувачуємо його тому, що масакри відбувалися на його очах; він був

на чолі уряду й ми вважаємо його відповідальним». Ось і все, що вони могли сказати. Ніякого узаasadнення, ніякого прямого доказу.

Певно, я не маю претенсій писати історію, зокрема ж історію сучасности. Але я хочу витягнути з документів, що перед нами, з дебат, що пройшли перед нами, — витягнути висновок, що його повинен витягнути кожен, хто має здоровий розум, хто хоче бути льоальним і хто хоче з наявного матеріялу витягати найпростіші висновки. І я витягнув ось який висновок:

С. Петлюра ніколи не був ворогом жидів. Він ніколи не був погромщиком (тобто прихильником погромів). Він ніколи не був антисемітом, навпаки — він був жидофіл.

Це моє переконання я витягаю з ряду стверджень, які хочу вам, Панове Присяглі, пригадати. Найперше візьміть до уваги дію С. Петлюри. Далі — честь, що її віддали йому його співробітники, його компатріоти, а в деяких випадках і жиди. Що торкається дії С. Петлюри, то з неї видно константну ідею, глибоке бажання дійти до певної охорони жидівського населення України.

Першим його актом як голови уряду було введення закону про національну й персональну автономію меншостей в Україні. Не оцінюю цього закону в дусі законів західніх взагалі, а французьких зокрема. Ми знаємо лише одну націю — французьку. Жиди є рівні між нами й нема ніякої проблеми. Але уявіть собі Україну, де є три чи чотири національності, зовсім різні. З цього видно ту ширину поглядів, висоту думки, що їх мусів мати С. Петлюра, коли видавав закон про рівність жидів з

поляками й українцями, про їх власні закони й законодавство.

Згідно з цим законом, жиди мали право збирати між собою спеціальні податки на свої потреби, а при тому мали право користуватись сумами з загальних податків. Важко собі уявити більш високі політичні й соціальні погляди. Важко собі уявити більшого приятеля польської та жидівської меншости як С. Петлюра.

Друге рішення його уряду показує нам, що С. Петлюра в кожних обставинах цікавився жидівським питанням. 17. липня 1919 р., він видав розпорядок про створення комісії розслідування погромів. Кілька днів пізніше видано рішення про створення спеціальної комісії для розслідування справи Проскурівського погрому, що про нього було тут стільки мови.

Подивіться ще на одне: що зробив С. Петлюра, коли, не зважаючи на всі зусилля, він не міг запобігти погромам? — Він проводить ухвалу про виділення фондів на допомогу жертвам погромів. І це не одинокий випадок — після дальших погромів призначувано мільйони гривень на допомогу жертвам усіх погромів.

Коли С. Петлюра мав владу в руках, створено Міністерство для жидівських справ. Знаємо, що було трьох жидівських міністрів один за одним. Найдовше, бо аж кілька років, міністром жидівських справ був п. Красний.

Але ми маємо й інші докази, що С. Петлюра постійно піклувався жидами, що це була ідея, яка глибоко запала в мозок його. Він вислав проф. Славінського на сіоністський конгрес у Карльсбаді, щоб там обговорити справу

створення автономної жидівської жандармерії на території всієї кол. російської імперії. Це дуже велика проблема для України. Це найдорожча жидам і найбільш легітимна мрія жидів в Україні — мати свою жандармерію, яка б їх успішно охороняла проти малих і великих ексцесів, яких жертвою вони падали завжди.

Пригляньмось ще тепер, що зробив С. Петлюра як Головний Отаман в користь жидів. Він видав низку наказів до Армії проти погромів, що відбувалися перед ним, за його часів — на жаль — і після нього. С. Петлюра завжди найрішучіше засуджував погроми. Високими словами, що часом нагадують стиль Наполеона, він пригадував спільні страждання жидів і українців та проповідував братерство цих двох народів.

Панове Присяглі, С. Петлюра мав дві невідлучні прикмети державного мужа: ширину поглядів і великий політичний змисл. І ширину поглядів, і політичний змисл він виявив у своїх проклямаціях в справі погромів.

— Погроми, — казав він, — це злочин проти людства.

Це зрозуміло й не буду над цим розводитись. Але в якійсь мірі така засада була й політичною помилкою.

С. Петлюра не раз і чудово висуває ідею, що його політику можна здійснити тільки при єдності жидів і українців. А яка була мета його політики? — Самостійність України. «Для створення незалежної української держави треба єдності двох великих національностей нашої країни — українців і жидів...» — казав він.

З цього виходить, що автори погромів не

могли бути прихильниками незалежності України. Це були вороги цієї незалежності, це були люди, що тримались засади «Діли й пануй». Це були явні вороги С. Петлюри.

Панове, послухайте цього документу й скажіть, чи так говорить провокатор і антисеміт. Послухайте цю проклямацію:

«Головний Отаман Української Армії. 27. серпня 1919 р.

«Наші вороги хочуть шляхом погромів розділити українців та жидів, яких з'єднала спільна доля й три віки спільної неволі під царським ярмом. Наша національна Армія повинна принести українцям і жидам рівність, братерство і волю. Знаю з власного досвіду, скільки жидівські елементи допомогли нашій Армії й нашій державі. З найбільшою пошаною і зворушенням я згадую жертви жидівського населення, тих, що полягли на вівтарі Батьківщини.

«Я знаю також, що жидівське населення давало дбайливу опіку нашим хворим і раненим, що жидівські діти обмивали рани наших хоробрих вояків. Я був глибоко зворушений сльозами признання в очах наших козаків за опіку, що їй вони зазнали з боку жидів і приємно мені було бачити наших вояків, що охороняли жидівські крамниці й склади перед будь-яким грабунком. Я переконаний, що такі факти, повторюючись, спричиняться до заспокоєння нашої країни на велику користь усіх.

«Бережіться від провокаторів і всяких намовлянь до погромів. Будьте невблаганні; кара смерті чекає усіх погромщиків, щоб і волос не впав з голови невинних».

Перед моїми очима інша проклямація — з

26. серпня 1919 р. Я її не читаю, але скажу, що вона складена в такому ж ршучому тоні, як і попередня. Я маю ще й іншу, дуже характерну проклямацію, що походить з часів, коли С. Петлюра вже був за межами України, на еміграції. Проклямація ця позначена Місцем Постою і погрожує погромникам найважчими карами, які впадуть на них в хвилині, коли Головний Отаман повернеться в Україну.

Не думайте, Панове Присяглі, що ці погрози були пустими словами, як це дехто думає і як тут говорилося. Були присуди за участь в погромах, були езекуції. Один зі свідків Вам називав приклади. Між тими, що були розстріляні за участь в погромах, були звичайні вояки, але були й отамани та командири, був і відомий Самосенко, розстріляний за погром у Проскурові. Тут звертали увагу, що Самосенко був розстріляний два роки після погрому, але тут були також подані причини цього спізнення.

Після погрому, Самосенко не був заарештований тому, що С. Петлюра не мав доволі влади в занархізованій країні, щоб негайно заарештувати цього отамана, й мусів його залишити якийсь час у спокою. Але коли це стало можливим, Самосенка арештовано й розстріляно.

Отже — яким чином можна прийти до думки оскаржувати С. Петлюру в тому, що він теоретично кидав громи проти погромів, а в сугі речі їм потурав? С. Петлюра передбачав цей закид і пробував йому запобігти. Він звертався до цілого ряду особистостей, цілого ряду високих жидівських особистостей в різних країнах Європи, але йому відповідали:

— Звертайтеся скорше до збірнот, як до осіб.

Не зражуючись такою відповіддю, він звертався до збірнот, кажучи:

— Доволі вже цих обвинувачень і цих припущень. Я хочу справу в'яснити й я стою в цьому до вашого розпорядження. Призначте комісію. Ця комісія буде під моєю опікою, вона матиме повну змогу діяти, вона складатиметься з особистостей зовсім незалежних від мене — з жидів.

Ніколи С. Петлюра не отримав на ці пропозиції бажаної відповіді. Йому відповідали, що з огляду на пануючу в Україні анархію, не час на таке слідство. Але ви бачите велике зусилля людини в'яснити справу, зусилля людини з чистим сумлінням.

Я вважаю, що такі його заходи свідчать про його певність, його повну віру в свою чесність і свою невинність, бо ж він добре знав, що тут він нічого не може закрити й, коли б він почувався винним, ніколи не ставив би таких пропозицій.

Погляньмо тепер, яку честь віддавали йому чи його пам'яті співробітники — чи то його компатріоти, чи то жиди. Ви тут чули багатьох його співробітників. Всі вони з обуренням запротестували проти думки, що С. Петлюра був погромником чи антисемітом. Вони розповіли цілий ряд фактів — ясних і бездискусійних. Вони говорили про ті заходи Петлюри проти погромів, про які я говорив і які були всім відомі в Україні, хоч противна сторона на процесі твердить, що ті заходи нікому не були відомі, а тільки публіковані в збірнику законів, що

в Україні не знаходить більше читачів, як у Парижі.

Але така постановка справи це тільки пуста балаканина, бож саме співробітники С. Петлюри тут казали: «Розпорядки Петлюри були публіковані й оголошувані в Армії і всі їх знали».

Одному зі співробітників С. Петлюри я поставив питання: «Які були відносини Петлюри з рабинами в Україні?»

На це питання він відповів:

— Відносини були сердечні, приязні, надзвичайні.

Відомо, що в багатьох випадках назустріч петлюрівцям, коли вони вступали в якесь місто, виходили рабини з усім жидівським населенням, щоб привітати їх.

Подивімся тепер, яку честь віддають Петлюрі його земляки. Вистачить лише пригадати цілий ряд жалібних зборів, що відбулися в Парижі. Адв. Вільм вам розповідав про похорон. Усі збори, де б вони не відбувалися — в Празі, Берліні чи в Парижі, вся еміграція українська рішуче протестує проти закидання Петлюрі, що він несе будьяку відповідальність за погроми. В цьому закиді вони бачать образу й несправедливість, образу періоду незалежності їхньої батьківщини.

Подивімся, яку честь віддавали Петлюрі самі жиди. Устійнено, що 17. липня 1919 р. С. Петлюра прийняв у Кам'янці Подільському жидівську делегацію, що її очолював рабин Гудман. Петлюра почав розмову від запевнення жидів, що він переслідує погроми й подякував жидам за допомогу, яку вони давали Українській Армії. У відповідь на це, член делега-

ції Кац заявив, що його співвизнавці підтримують уряд Петлюри й дякують йому за створення першого міністерства для жидівських справ.

Рабин Гудман заявив, що жидівське населення зв'язує свою долю з долею уряду Петлюри, що почав упорядкування країни і охорону жидівського населення.

Визначні жидівські діячі, між якими я називав Жаботинського, визнавали думку, що Петлюру не можна вважати відповідальним за погроми. Це правда, що Жаботинський повідомив нас про зміну своєї думки, про перехід на позицію протилежної тези. Ви тут бачили свідка Тьомкіна, який також змінив фронт і заявляв вам, що Петлюра був спричинником погромів. Але при тому цей свідок забув, що раніше він відповідальним за погроми вважав Денікіна. Щоб ми не говорили про ці несподівані думки, одне є певне: свого часу, обидва згадані вважали, що Петлюра зовсім не винен в цих масакрах.

Ви, Панове Присяглі, ставите собі питання, що його ставимо собі ми всі:

— Чому сталися ці вбивства, ці погроми, яка їх причина?

Найперше я хочу сказати, що багато тут згадуваний погром у Проскурові стався тоді, коли С. Петлюра був ще лише звичайним членом Директорії. Погром стався тоді, коли Петлюра не мав найвищої влади в країні. Тому — він не відповідає за цей погром. Один зі свідків заявив: «Коли б С. Петлюра мав владу, погром не відбувся б, бо Петлюра не допустив би до цього».

Що торкається інших погромів, то — Па-

нове Присяглі — їх справді легко собі вияснити, якщо взяти до уваги жахливий стан анархії, серед якої знаходилась нещасна Україна, по якій гарцювали білі й червоні та страждала Українська Армія. Візьміть до уваги, що Київ за короткий час перейшов з рук у руки 15 чи 16 разів. Яким чином при такому стані уникнути масакр, а те, що називають погромами, було в багатьох випадках нічим іншим, як загальною масакрою. Хто падав жертвою тих масакр? — Ті, що щось мали, не зважаючи, чи вони православні, чи римо-католики, чи жиди. Їх убивали, бо вояки не мали постачання. Армії відступали й деморалізувалися, а тому грабували все, що попадало під руку і — вибачте за вислів — свистали на переконання, на расу й на віровизнання грабованого.

Ви можете сказати: мій хід думок дивний, бо коли можна зрозуміти грабунки й злочинства ворожих армій — білих чи червоних, — то не можна зрозуміти, як могла грабувати й вбивати національна армія Петлюри, яка мала наказ втримувати порядок й охороняти людське життя та майно?

На перший погляд ніби важко відповісти на це питання. Але справа ясна: брак порядку в армії. Брак порядку був в армії Петлюри, як і в усіх інших арміях. С. Петлюра не міг бути відразу у всіх точках величезної території української держави, щоб перешкодити відокремленим випадкам погромів. Крім того — цього не слід забувати — Петлюра ніколи не був диктатором, ніколи ни був верховним командувачем.

Ніколи не був він диктатором тому, що був тільки Головою Директорії, тобто свого ро-

ду — головою конституційної держави, не маючи ні більше, ні менше влади як президент республіки. Він мав кабінет міністрів і не міг підписати ніякого акту без одночасного підпису компетентного міністра. Як Головний Отаман, він мав коло себе головного командувача, яким певен час був генерал Осецький. Були генерали, були отамани й може в цій системі отаманства треба шукати одну з причин погромів. Нездисципліновані отамани, вважаючи себе удільними князями, діяли на власну руку й зовсім не завжди підпорядковувались далекому й — скажімо відверто — теоретичному шефові, яким був Отаман Петлюра.

На підставі всього вище сказаного, я хочу звернутись до Шварцбарда:

— Ви не маєте нічого закинути Петлюрі. Ви нічого не можете йому закинути в минулому... Є багато чого у вашій системі оборони, багато чого у ваших виясненнях, що не витримує критики, що показує, що ви намагаєтесь звести Справедливість на фальшивий шлях, що від початку до кінця слідства й процесу ви не переставали брехати.

... Роля вбивника тиранів, роля караючої руки справедливості, роля Брута чи Кассіуса вам не підходить, вона вам не під силу. Брут і Кассій були люди чесні. А ви? Ви нікчемний злодій, що ховався під фальшивим прізвиськом Вальсбергера, що волочився направо й наліво, переслідуваний всіми поліціями — не за політичні переконання (цього б я вам не ставив у вину), але за кримінальні злочини. І це я вам ставлю у вину. І тому ваша історія, в якій ви себе представляєте месником, мене не зворушує і не захоплює.

А ось уривки з промови адвоката Кампінчі:

І ось прийшов час, Шварцбарде! Але час не помсти, а справедливості, справедливого осуду людей та ідей! Ви, Шварцбарде, вбили на вулиці мирного прохожого, ви мусіли доказати, що ви вбили його слушно.

Я хочу представити вам, Панове, С. Петлюру. Хто він?

Один зі свідків, що називав себе студентом медицини, твердив тут: «Не лише жиди, але навіть українці вважали Петлюру вбивником». Годі собі уявити більше заперечення правди як це твердження! С. Петлюра за життя ще став легендарним. Він став кумиром українського народу. В менті, коли я піднімався, що воголосити свою промову, я отримав телеграми, в яких представники української громадськості, розсіяної по всьому світі, звертаються з останнім закликком до французької Справедливості і звертають мою увагу, що захищати пам'ять С. Петлюри й представити у правдивому світлі його життя — це захищати честь і представляти в правдивому світлі історію всього українського народу.

Він вийшов з народу й по професії був бухгалтером. Він власними силами вчився і здобув високий ступінь загальної освіти. Як соціяліст, він належав до II Інтернаціоналу. Щедрий, добрий, ліберал, зразковий чоловік для дружини й батько без закиду для доньки, — він належав до тих, з якими бути знайомим являє честь, і яких не можна не полюбити. ледве познайомившись.

Він присвятив себе великій ідеї, він себе

утотожнив з нею — це ідея визволення 40-мільйонової нації з московського ярма. Переслідований, вигнаний зі свого краю, часами відкинений на територію тільки розміру залізничного вагону, де часом засідав його уряд, на чолі армії і кабінету — скрізь, які б перед ним не ставали болючі перспективи, він ніколи не зрікався цієї грандіозної мрії, ніколи від неї не відходив і ніколи не втрачав віри в майбутнє України.

Ця ідея була провідною зіркою його життя, життя борця і патріота. Але своєю геніяльною інтуїцією він відчував, що цієї ідеї не можна здійснити без основної передумови — без єдності людей, хто б вони не були: жиди чи українці. Визволення народу — велике завдання. На його думку, цього обов'язку не можна виконати без єдності: з єдиним серцем, єдиним національним почуттям — вперед за Батьківщину!

Ось у цьому лежить справжня причина його жидофільства, коли поминути його природну доброту, його політичний лібералізм.

«Жидофіл»! Коли це слово я вимовив першого дня розправи, воно викликало сміх кількох «визначних» слухачів. Я його повторюю сьогодні й вже ніхто не сміється. Чому? — Бо ми доказали, що той, кого сьогодні оплакує вся Україна як одного з найбільших її синів, ніколи не давав наказу вбивати. Тут пройшло багато свідків, між ними жидівські історики чи жертви погромів, представлено масу документів. Ніхто не міг подати й тіні доказу, яким би можна було зганьбити пам'ять Покійного.

Ні! С. Петлора не несе відповідальности

за погроми. Ніхто не показав ні одного рядка, яким би він ці погроми наказував. Ось книга на 200 сторінок, в якій знаходяться накази, проклямації, ухвали, його дії, але все проти погромів.

«Жиди — добрі патріоти... жиди чесно боролись в рядах нашої армії... жидівки опікувались нашими раненими... Вояки українські! Не ганьбіть ваших прапорів вбивством неповинних горожан».

Ось мова С. Петлюри. Нема тут ні одного документу, що закликав би до вбивства. Ці документи виступають проти всякого насилля. Він був за національну незалежність, але шляхом повної єдності в лоні держави. Ось правда! Ніякі вигадки й ніякі брехні не можуть закрити цієї правди.

Я знаю, що зараз вам скажуть з іронічною посмішкою: «Погромів не наказується, їх організують підступно, заперечуючи офіційно».

Вибачте! Часом їх наказують. Ми маємо писані накази Денікіна, Григорієва, Палієнка, Махна. Отже — часом заклики до душоубства матеріалізуються. Але нема нічого з боку того, хто був повним володарем в Україні!

Будуть твердити, що престиж С. Петлюри був такий великий, що вистачило йому зробити один жест, сказати одне слово й масакра припинилася б. Добре, таке твердження може бути, але його треба доказати!

Престиж і справжня влада це дві різні речі. Було таке століття, я маю на увазі століття XVII, коли був досягнутий вершок цивілізації. Командувачі французької армії носили славні імена: Конде, Віляр, Катіна, Люксембург. Був

між ними й Тюренн — великий військовий геній, вершок сумління і моралі. Чи пожар Палятинату ганьбить його пам'ять?

Всі ці генерали мали престиж. Їхні армії були дисципліновані, а все ж Тридцятилітня війна, що закінчилась 1648 р., була — можна сказати — одним довгим і кривавим погромом.

А їхні вояки? Це страшні й чарівні хлопська, що носили ніжні імена як «Квітка», «Молодість» чи «Добрий настрій». Яка сила на світі могла їх стримати, навіть на рідній французькій землі, від грабування меблів, худоби, від нападів на подорожніх, від насильства над перехожими, від «очищування» селян, що вони робили без закидів сумління і без ніякої потреби? Вони робили ще гірші безчинства в столітті гарячої віри й набожності. Рішельє розповідає в своїх спогадах, що вояки «мастили чоботи Св. Миром, рвали образи Пречистої, топтали Найсвятіші Дари, стріляли в Розп'яття».

Перехід армії Людовика XIV через якусь провінцію Франції приносив знищення урагану й треба було років для загоєння ран. Грабіжники й вбивники, ці французькі вояки були все ж оборонцями Франції перед чужинецькою інвазією і військові прапори нашої батьківщини XVII ст. покриті безсмертною славою. Імена генералів, що вели цих вояків до перемог, залишаться на віки-вічні в анналах вдячної батьківщини.

Щоб подати приклад з новішої історії, я вибираю вояка незвичайного престижу — маршала Нея, цього відважного між відважними, князя Московського й графа Ельхінгенського.

Одного дня, заперечуючи своє власне славне минуле, він вирушив на чолі 17-тисячної армії, щоб привезти в залізній клітці того, хто був його імператором. Ось він прочитав свій наказ до цієї армії. І яка ж була відповідь вояків великому маршалові? Вони наклали свої шапки на багнети й закричали: «Нехай живе імператор». Не зважаючи на престиж маршала, не зважаючи на дисциплінованість, армія вихопилась з його рук і перейшла до Наполеона.

І коли Ней мусів відповідати перед Сенатом за зраду Людовика XVIII, бо не взяв у полон Наполеона, славний маршал відповів: «Чи міг я стримати море своїми руками?»

Я вас питаю, Панове: якщо у XVII ст., коли наші армії весь час перемагали, коли при кінці Першої імперії, коли наші армії були зразково дисципліновані, — не можна було «стримати моря руками», то як міг Петлюра... стримати погроми?

Як могли бути дисципліновані армії, що не мали постачання, що мусіли боронитись проти внутрішнього ворога й проти потрійного наступу большевиків, поляків і німців? Яким чином їхній командувач, змушений виконувати обов'язки голови уряду, диктатора, державного мужа й генерала, як Петлюра, що був сам одинокою обороною України, раз у наступі, раз у відступі, в занархізованій поразками країні — як міг він відповідати за вбивства, що їх доконували нерегулярні частини ні від кого незалежних отаманів?

О, так! Я знаю твори Ренана, який присвятив своє життя, свої сили й свій геній прославленню жидівського народу, й тому я не можу

без зворушення згадувати болі Ізраїля, довгі страждання його історії. Всі ми пригадуємо собі голосіння з псалмів: «На вербах Вавилону повісили ми тампани наші й ллемо сльози за Сіоном».

... Як можна не зворушуватись нещастями цієї раси, яку звать «найстаршою аристократією світу», що завжди зазнавала поразок, але ніколи не була переможена й поневолена, раси, що від королів Вавилону до царів Росії була бита, калічена, підкошувана, але завжди відроджувалась, як відроджуються свячені лаври, оспівані Віргілієм.

Коли я бачу жидівську солідарність, моє співчуття змінюється подивом... Це великий приклад, що його дає жидівська раса усім, і я гордий тим, що французи завжди в своїй історії виказували братерську підтримку жидам.

Але проблема не в цьому. Проблема в доказах. Що відповів Шварцбард на допиті? — «Я вбив Петлюру, бо я боявся нових погромів, до яких він закликав у своїх статтях, друкованих у «Тризубі». Я мстився за мою расу».

Коли ж ми ставили йому весь час питання, коли ми його заставляли доказати, що він діяв оправдано, Шварцбард не мав відповіді. Ви, Шварцбарде, задовольнялись криком: «Це був вбивник!», але ви не доказали цього.

Ви, Панове Присяглі, читали пресу — «Юманіте», «Котідіен», «Евр» — і з цих часописів ви собі могли виробити думку. Ви читали й інші часописи — «Еко де Парі», «Аксіон Франсез», «Авенір», — а в них протилежну думку. Яким чином талановиті люди, незаперечних інтелектуальних даних, даючи звіт з

розправи, переповідаючи ті самі свідчення, могли написати протилежні думки в своїх статтях?

А тепер перейдімо до нас. Ми також маємо якісь дані. Ми сини країни, що видала Декарта, який написав трактат «Про методу», і одне речення, що його слід би виписати на фронтоні всіх судів: «Ніякої речі не можна вважати, доки правда не доказана». Але не зважаючи на це, в країні Декарта люди доброї волі кидають собі взаємно в голови тими самими книгами, щоб з них витягнути протилежні висновки, читають ті самі фрази, щоб з них витягнути протилежні аргументи.

Якщо я йду далі, якщо я дивлюся вище, якщо я думаю про вас, французькі громадяни, — не думайте, що я не бачу різниць між вами. Між вами є — як то кажуть — і реакціонери, і помірковані, і активні соціалісти, і соціалісти-революціонери. Якщо ви підпорядкуєтесь людським пристрастям, то я знаю, що станеться: ви не кермуватиметесь справедливістю, а політикою. Якщо ви в менті видавання присуду не забудете про ваші ідеї, ви перестанете бути чесними й вільними в осуді людьми, а ви ж присягали такими бути...

В чому полягає ваш обов'язок? Видати осуд політики далекої країни? Заглянути в сумління тих, що кермували цією країною, зважити вчинки тих, що творили цю політику? Це була б пародія справедливості, коли б ви судили події, що сталися далеко від вас, в умовинах, що їх ми собі не уявляємо, а про які нам говорили або жиди, або українці — одні й другі люди зацікавлені.

З одного боку — співвизнавці жертв, з другого — компатріоти того, хто правив країною. Правда лежить між ними, хто може її знайти? Лише історія і лише вона суверенно осудить С. Петлюру. І я глибоко певний, що відділившись від партій і людей, історія намалює справжнє обличчя С. Петлюри і це буде обличчя героя, що живим увійшов у легенду, як пройнятий любов'ю до своєї батьківщини, як той, що заслужив несплямлену пам'ять в усіх українських серцях.

Якщо б ви хотіли судити факти з-перед багатьох літ, слухаючи рідню жертв, це було б заперечення справедливості. Ви чули тут: «Я бачив, як різали моїх батьків, як вбивали дітей», «Я б не вбив Петлюри, бо смерті для нього замало». Чи можемо ми вимагати спокою й об'єктивності від жидів, що є родичами жертв, від тих, що їх уповноважили жидівські організації, щоб вони представили страшні картини масакр? Вони можуть тільки вперто повторювати: «Вбивники діяли з наказу Петлюри. Петлюра ними командував, тому він відповідає...»

Але це не є правда. Житомир, Овруч, Проскурів — ці назви брешуть як назви нещастя. Я проти погромів — спонтанних чи організованих. Але щоб доказати відповідальність Головного Отамана, ви можете сказати тільки одне: «Він їх у всякому випадку толерував. Отже — його вбито слушно».

Таке становище не є гідне вас, не є гідне нашої великої нації!

... Ви добре знаєте, що Петлюра не захоплювався до вбивств, ви знаєте також, що він не

толерував погромів. Його душа була чиста й якщо він став предметом помсти біблійного характеру, то не тому, що він був вбивником, а тому, що він був головою держави.

Ви, Шварцбарде, намагались виступати в ролі нового Макавея, щоб помститись, — ви казали, — за страждання вашої раси. Чи ви думаете, що ви зробили прислугу вашим єдиновірцям? Я не вірю в це й я не самотній. Ось рапорт, що був відчитаний на 20. Конгресі Жидівського Американського Комітету, 19. листопада 1926 р.:

«З'ясовано, що недавнє вбивство Симона Петлюри, бувшого провідника українського руху, паризьким жидом — може створити труднощі...»

Вслухайтеся в стиль цього документу, що був писаний і публікований в інтересі жидів:

... «може створити труднощі для жидів в Україні, серед народу, в якому Петлюра втішається найвищою пошаною.

«Українців іритують спроби доказати, що Петлюра був відповідальний за погроми й то не лише особисто, але й офіційно. Українців іритує постава жидів різних країн, які вважають вбивство національним героїством. Така постава є не лише небезпечна, але й неправильна.

«Вважаємо помилкою і несправедливістю намагання вплинути на французький трибунал стосовно ступня відповідальности Петлюри за масакри.

«Ми можемо зрозуміти, що людина, яка постійно думає про помилки й злочини в лоні людства, людина, якої родичі впали жертвою

погромів, — могла вчинити цей акт розпачі, але нема ніяких підстав робити з цієї людини жидівського національного героя й виправдувати вчинене нею вбивство як кару за особисті кривди. Жидівський народ не може брати на себе відповідальності за цей злочин. Маємо надію, що хвилювання припиняться, доки ще не запізно. Оборона Шварцбарда повинна спиратися на аргументах стану його душі, а не на доказуванні його расії.»

Ось що каже Жидівський Комітет в Америці, в країні, де знають ціну життя; ось що кажуть люди однієї крові й однієї віри зі Шварцбардом. Хто ж ви такий, Шварцбарде, щоб ставати сьогодні в ролі національного героя, як вчора ви ставали в ролі месника? Чи для цього ваші руки вистачаюче чисті?

Торес, панове, казав вам: «Це анархіст, анархіст-ідеаліст». Так, його ідеалізм починається при крадіжах з вломом, а кінчається вбивством. Ідеаліст, що має чорне минуле. Ідеаліст, що — як казав Прокуратор — користується побутом С. Петлюри в нашій країні, бо французьке судівництво має славу слабого й добросердечного. Такого злочину не доконав Шварцбард ні в Польщі, ні в Англії, бо там за це вішають високо й коротко, там не жартують і не показують ні слабости, ні чутливости.

Але ми у Франції і ви маєте його судити. Якщо ви відповісте «так» на перше питання, а на всі інші п'ять «ні», то чи ви знаєте, що ризикує підсудний? Він ризикує страшною карою... від шости днів до двох років ув'язнення, з чого 21 місяць він уже відсидів. І ви, французькі Присяглі, що знаєте ціну людського

життя, ви — парижани, що одного дня можете опинитися поруч вбивника й стати жертвою його кулі (бо Париж став тепер кошарою, в якій чужинці зводять свої політичні й національні порахунки) — чи ви можете звільнити вбивника?

Невже ви можете звільнити цю людину? Шварцбард вийшов би тріумфатором. Я часто бачив, виходячи з Палати Справедливості, як чекали люди, щоб його побачити. У випадку звільнення, було б 300, може 400, а може й 500 його прихильників, що зустріли б його як героя. Але чи можна допустити, щоб вдова по С. Петлюрі — самотня, мовчазна і пририта — виходила задніми дверима, прикрита чорним серпанком жалоби, що раптом став би ще важчий? Це була б дивна справедливість, коли б ви поставили вбивника на п'єдесталі і жорстко відкинули права жертви.

Ви бачили тут молоду людину, що ні разу не відкрила затиснених уст. Це брат Симона Петлюри. Що б ви сказали, коли б він завтра також виконав атентат? Чи ви певні, що невиправдане звільнення не є виправданням злочину? Чи ми не знайшлися тут тому, що Вілсен, вбивник великого Жореса, був оправданий сім років тому?

Панове, кажу вам з усією пошаною й усім признанням, що їх я маю до Присяглих, перед якими мені доводиться так часто промовляти: перед вами вибір — триматись суворої справедливості, або виправдати сліпий фанатизм.»

Останнім промовляв Торес. Як і треба було сподіватися, він почав від вихвалювання свого жесту — зречення дальших своїх свідків. З цього намагався він витягнути якнайбільшу користь, тобто — зробити цим якнайбільш корисне враження на Присяглих. Показати, що все так ясно, що дальших дебат не треба.

Торес дуже широко розводиться найперше над якістю тих свідків, що їх він зрікся.

«Це були, — каже він, — люди, які у всіх ділянках репрезентують французького генія..., були це також люди, які на своїй шкірі зазнали погромів, які могли доказати особисту відповідальність Головного Отамана С. Петлюри. Між ними було з п'ятнадцять товаришів Шварцбарда — добровольців французької армії під час світової війни, які б вам сказали, що цей натуралізований чужинець заплатив за своє французьке горожанство ціну щедро пролитої крові під Аррасом, коло Карансі, в Аргоннах, у Вогезах, коло Шапельот, що він був подивугідним вояком, як всі французькі вояки, без різниці походження чи віровизнання».

Тут відразу підходимо до суті промови Тореса й суті його системи оборони Шварцбарда: Торес клав наголос на те, що Шварцбард — заслужений для Франції чоловік і Франція мусить стати по його боці. А в той же час він намагався дискредитувати свідків цивільної сторони й самого Головного Отамана як «німецьких агентів». Нехай йому це на процесі не вдалося, але він намагався викликати враження у Присяглих, що вони мають з одного боку

людину, що є приятелем Франції і французом, а з другого боку — підозрілих чужинців.

Ця прихильна для Франції людина, що проливала кров поруч французьких вояків, була покривджена за свою расову приналежність. Була членом родини, що потерпіла від погромів. Їй належить співчуття. Треба засудити тих, що роблять погроми. Чи саме Петлюра винен в погромах — це не так важно для Присяглих. Для них далеко важніше оборонити жертву погромів — Шварцбарда.

І у своїй промові Торес змішав горох з капустою, як це потім було змішане в 1958 р. в телевізійній передачі з Парижу. В тій передачі виступав жидівський письменник — француз Жозеф Кессель, який говорив про погроми поза українською територією, який ніколи в Україні не був. Але він говорив про зло погромів і тим вибілював Шварцбардову «помсту за погроми». І для необізнаного глядача телевізійної передачі не було важно, чи С. Петлюра (зрештою у Франції мало відома постать) саме відповідає за них. Було важне, що расія і співчуття мусять бути по боці того, хто мстився за погроми.

Торес вдарив на струну французького патріотизму. Основною прикметою Франції він висунув її постійне ставання в обороні покривджених, а тим і жидів. Він казав:

«Я собі пригадую, що Св. Отець Папа Бенедикт XV засудив погроми в окремій чудовій енцикліці, а антисемітизм назвав злочином проти християнства. Я собі пригадую, що після страшних погромів 1888 р., в Комітеті під головуванням Віктора Гюго засідали поруч себе

Карно, Лессепс, Еміль Дешанель, Гамбетта, а також Кардинал-Архієпископ Парижу — найвищий церковний авторитет нашої країни.

«Пригадавши це, Панове Присяглі, я був спокійний. Я знав, що в такому процесі, як цей, який викликає однакову думку всієї Франції, ваш вирок буде одноголосний і він означатиме — виправдання».

Далі звертає Торес увагу на питання, що на них мають дати відповідь Присяглі:

«Перше питання не брентить: — Чи Шварцбард стріляв у Петлюру? — Ні, воно брентить: — Чи Шварцбард винен, що стріляв у Петлюру?»

«На це перше питання, одиноке питання, що має значення, питання відповідальності, я сподіваюся, що ви, в ім'я чести нашої країни, дасте однодушно відповідь — «Ні!».

З цього уступу промови Тореса ясно, що він, знаючи психіку пересічного француза, поставив справу в площину чести Франції. Честь Франції вимагає стати в обороні жертви погромів. І далі Торез розгортає справу погромів, розуміється — в неправдивому світлі. Він мішає всі погроми. Для нього однаково важні погроми з 1901, 1905 чи 1919 року. Всі вони підташовуються проти С. Петлюри, проти України. За всі ці погроми мстився Шварцбард, навіть за погроми з 1882 року.

Можна й треба б поставити питання: при чому ж Петлюра в погромах 1882, чи 1905 роках? Але для пересічного француза — все це діялось в напівдикій Росії. Діялись там злочини й пощо розбиратись, де був Денікін, де «чорна сотня», а де Петлюра й українські виз-

вольні змагання. Шварцбард вбив одного з тих, що мали якесь відношення до тих дикостей Далекого Сходу, й ясно, що боронити треба Шварцбарда.

А коли так, то все інше відходить рішуче на другий плян. Відходять на другий плян припущення, що Шварцбард діяв як московський агент, в спілці з червоною розвідкою. В цьому відсовуванні всього іншого допомагає Присяглим Торес. Він протягом всього процесу найбільше кидався на тих, які висували цю тезу. Найвиразніше її боронив проф. О. Шульгин, який почав своє зізнання від ствердження, що Шварцбард діяв як зняряддя Москви.

Але хто такий проф. О. Шульгин для пересічного француза? — Невідомий емігрант. Він був міністром закордонних справ України? Тим гірше для нього — тому він і боронить Петлюру. А зрештою, Торес про нього каже, що він переговорював з Болгарією, що була під час війни в союзі з ворогами Франції. Ну й як вірити таким свідкам, коли вони свідчать проти Шварцбарда, що проливав кров за Францію і ось тепер вимагає від неї справедливості?

Присягли радо хапаються за заклик Тореса: «Панове, я вас прошу — в ім'я гідності цієї розправи залишіть свідчення Коваля в могилі разом з ним, а свідчення Шаповала разом з ним між живими!» Залишіть навіть на боці всяку політику й подумайте, що Шварцбард мстився за смерть невинних.

А коли вже ви, Панове Присягли, маєте звернути увагу на політичний бік справи, то не забувайте, що український визвольний рух —

це німецька інтрига. Україна постала тоді, коли німецькі армії йшли вперед. Коли ж завдяки жертві крові французів і таких жидів як Шварцбард заломився німецький фронт, тоді впала й Україна. Провідники визвольного українського руху намагалися всіми способами втримати свої армії й не задумались над жахливим засобом погромів.

Може Петлюра й був змушений до погромів. Але чим? Яке нам діло до того, що він мусів годувати свою армію, коли впала Німеччина, що досі її підтримувала? Яке нам діло до його важкої ситуації? У нас є інші закони. Наші закони кажуть, що командувач відповідає за свою армію, і ми виправдуємо того, хто потягнув Петлюру до відповідальности.

Ось розумування Тореса, яке відповідало психіці Присяглих. За всю розправу він настільки здобув симпатії їхні для Шварцбарда, що кінцева промова не вирішила справи, а тільки поставила крапку над «і», ставлячи виправдання Шварцбарда в площину оборони престижу Франції.

Присягли відповіли на перше питання «Ні» й не було потреби відповідати на дальші. Після проголошення цього рішення, в залі страшний галас радості серед жидів. Жиди святкували свою перемогу й при різних нагодах пробують цю перемогу згадувати й тепер.

Але якщо закінчився процес 1927 р. в залі паризького Суду, якщо Шварцбарда не стало в живих, якщо незабаром не стане в живих і Тореса та всіх свідків процесу, то залишиться назавжди питання погромів, питання україн-

сько-жидівських відносин і питання: чи вирок Присяглих з 1927 р. був піднесенням престижу Франції чи болючою помилкою людей, що піддалися настроям, що їх зручно викликав Торрес?

Не маємо сумнівів, що коли б процес відбувався сьогодні, з-посеред жидів почули б ми більше голосів, подібних до голосу Жидівського Комітету в Америці, який висловився проти того, щоб вважати Шварцбарда жидівським національним героєм. Сьогодні, коли існує держава Ізраїля, коли вона оточена ворожим їй арабським світом, що в ньому загниджується московський імперіялізм, жиди могли б боронити Шварцбарда як особу, а не як вбивника Голови Української Народньої Республіки. Сьогодні вони не відкинули б так рішуче тези, що Шварцбард і взагалі жиди були в даному випадку зряддям в руках Москви.

Тоді жидам треба було осудити погроми, бо їх вони боялися. Сьогодні їм не страшні погроми в чужих країнах, сьогодні перед ними стоїть питання державного співжиття з різними народами, в тому числі й з Україною, з якою тісно пов'язана велика сторінка їхньої історії та їхнього майбутнього. І в цій новій ситуації, якщо нема виглядів на ревізію процесу, то є місце й необхідність перегляду процесу перед Почесним Жюрі.

Така ініціатива повинна вийти з українського боку й повинна знайти відгук серед жидів. Чим скорше це станеться, тим буде краще для обох сторін. Буде це корисно й для Франції, для її престижу батьківщини свободи серед поневолених і загрожених народів, для її майбутніх зносин з українською нацією.

